

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	9
'Aho	Monite, 26 Fepueli 2024

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineta

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmata Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	
'Eiki Minisitā Lao & Pilisone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Siale 'Akau'ola
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka Faka'ekonomika	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Toutai	
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Lord Vaea
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu	Johnny Grattan Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Kapelieli Lanumata
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 9/2024 FAKATAHA 'A
E FALE ALEA 'O TONGA**

'Aho: Monite 26 Fepueli 2024

Taimi: 10.00 am

Fika 01		Lotu
Fika 02		Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03		Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04		NGAAHI LIPOOTI:
	4.1	Fika 1/2024: Komiti Fili Fekau'aki mo e Totongi 'Uhila (<i>'Aho 13.2.2024: Fakatatali ke me'a mai 'a e Sea 'o e Komiti Fili, Fakafofonga 'o Tongatapu 2, mei he folau faka-Fale Alea</i>)
	4.2	Lipooti mei he Kautaha 'Uhila 'a Tonga (Tonga Power Limited) (<i>'Aho 15.2.2024: Fakatatali ke toki aofangatuku fakataha mo e Lipooti Fika 1/2024 – Komiti Fili Fekau'aki mo e Totongi 'Uhila</i>)
Fika 05		KOMITI KAKATO:
Fika 06		Fokotu'u Faka-Fale Alea:
	6.1	Fika 3/2023: Ke Fokotu'u ha Komiti Fili ke fakahoko ha talatalanoa mo e kakai fekau'aki mo e fili fakalukufua 'o e kau Fakafofonga 'o e Kakai (<i>Fakafofonga Tongatapu 4</i>)
Fika 07		Ngaahi Tu'utu'uni:
	7.1	Tu'utu'uni Fika 4/2024: Tu'utu'uni Lao ki hono Pule'i 'o e Tute mo e 'Ekisia 2023
	7.2	Tu'utu'uni Fika 2/2024: Tu'utu'uni Lao (Fakatonutonu) ki hono pule'i 'o e Tute mo e 'Ekisia 2023
Fika 08		NGAAHI FAKAMATALA FAKATA'U & LIPOOTI 'A'AHU & LIPOOTI

	<p>‘ATITA:</p> <p>8.1 Potungaue Fakamaau’anga 2022/2023</p> <p>8.2 ‘Ofisi ‘o e ‘Ateni Seniale 2022/2023</p> <p>8.3 ‘Ofisi Palemia 2021/2022 (<i>I hono fakatonutonu fika 2</i>)</p> <p>8.4 Potungaue Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’anga 2021/2022 (<i>I hono fakatonutonu</i>)</p> <p>8.5 Potungaue Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’anga 2022/2023 (<i>I hono fakatonutonu</i>)</p> <p>8.6 Potungaue MEIDECC 2021/2022 (<i>I hono fakatonutonu</i>)</p> <p>8.7 Potungaue MEIDECC 2022/2023</p> <p>8.8 Potungaue Sitetisitika ‘a Tonga 2021/2022</p> <p>8.9 Potungaue Tamate Afi mo e Me’afakafokifa ‘a Tonga 2021/2022 (<i>I hono fakatonutonu</i>)</p> <p>8.10 Potungaue Toutai 2022/2023</p> <p>8.11 Potungaue Fefakatau’aki mo e Fakalalakaka Faka’ekonomika 2022/2023</p> <p>8.12 Lipooti ‘A’ahi Fale Alea – Vava’u 14</p> <p>8.13 Lipooti ‘A’ahi Fale Alea – Vava’u 16</p> <p>8.14 ‘Atita’i ‘o e Ola – Sisitemi Fakafonua ki he Mo’ui Lelei ‘a e Kakai ‘oku Malohi mo Matu’uaki ‘a e Ngaahi Fakatu’utamaki, Novema 2023</p> <p>8.15 Ngaahi Lipooti ‘Atita ‘o e Pa’anga Tokoni Faka-Fale Alea & Ngaahi ‘Ofisi Fakavahenga, Fepueli 2021 – Sanuali 2023 (Vahenga 1 ki he 17)</p>
Fika 09	<p>NGAAHI NGAUE ‘OKU FAKATATALI KE FAKAFOKI KI HE ‘ASENITA (KOMITI KAKATO):</p> <p>9.1 Tu’utu’uni Fika 1/2024: Ngaahi Tu’utu’uni (Fakatonutonu) ki he Toutai (Ngaahi Kolo Matatahi) 2023 (<i>‘Aho 13.2.2024: Fakatatali ‘i he kole ‘a e Pule’anga</i>)</p>
Fika 10	Ngaahi Me’a Makehe
Fika 11	Kelesi

KANOTOHI

Fale Alea 'o Tonga.....	8
Lotu	8
Ui 'a e Fale	8
Poaki.....	8
Me'a 'Eiki Sea	9
Lipooti fika 1/2024 Komiti Fili Fekau'aki mo e Totongi 'Uhila	9
Fakama'ala'ala Sea Komiti Fili ki he 'Uhila 'enau Lipooti fika 1/2024.....	18
Tokanga Palēmia ki he tu'unga e lipooti na'e fakahū mai ki Fale Alea 'a e Komiti Fili ki he 'Uhila	19
Fakamahino Sea Komiti 'Uhila ko e tuku mai 'enau lipooti ki he tu'unga a'u ki ai 'enau ngāue 'ikai ko e lipooti fainolo	22
Fokotu'u ke tali Lipooti Komiti Fili ki he 'uhilá he 'oku 'ikai fai ha lave ki he kakanó he 'oku te'eki 'osi nau ngāue ki ai.	22
Ngaahi 'uhinga 'ikai ke pou pou Pule'anga ke tali Lipooti Komiti Fili ki he 'Uhila	23
Tokanga Tongatapu 1 na'e 'amanaki ia ke foki mai Komiti Fili ki he 'Uhilá mo ha fakamatala ki he tupu'anga kaka fakafokifā ki 'olunga mo'ua 'uhila	23
Fokotu'u ke nofo ngāue 'a e Komiti Fili ki he 'Uhila 'i he talafatongia e Komiti	24
Taukave 'Eua 11 ko e Lipooti Komiti Fili ki he 'Uhila 'oku 'ikai ko e fainoló ia	25
Fokotu'u 'Eua 11 & pou pou'i tukuhifo ki he Komiti Kakato Lipooti Komiti Fili ki he 'Uhila.....	25
Tui Tongatapu 7 'ikai taau Lipooti Komiti Fili ki he 'Uhila ke tali he 'oku ta'ekakato 'a e lipooti na'e fakahū mai.....	25
Fakahā 'e he Sea Komiti Fili ki he 'Uhila ko 'enau lipooti mai pe ki Fale Alea 'a e tu'unga a'u ki ai ngāue 'enau komiti & palani hoko atu	27
Fokotu'u ke veteki Komiti Fili ki he 'Uhila	28
Fokotu'u Tongatapu 7 ke veteki 'a e Komiti Fili ki he 'Uhila	28
Fakamahino 'e Tongatapu 7 talafatongia 'enau Komiti Fili ki he 'Uhila mo e faka'amau ke a'u ki he kakai	28
Fokotu'u 'oua toe hoko atu ngāue 'a e Komiti Fili ki he 'Uhila	30
Fokotu'u ke tukuhifo ki he Komiti Kakato 'a e Komiti Fili ki he 'Uhila	31
Fokotu'u ke fakafoki 'o fakalelei'i Lipooti Komiti Fili ki he 'Uhila pea fakakakato ngaahi fiema'u e Fale.....	31
Fokotu'u ke fai mo alea'i 'isiu fekau'aki mo e 'uhila he kuo fuoloa e ngāue kuo fai ki ai.....	34
Pou pou tukuhifo Lipooti Komiti 'Uhila ki he Komiti Kakato pea ke fakakau mai ha kau mataotao mo ha kau taukei ke tokoni ki he ngāue Komiti.....	35
Ongo fokotu'u fekau'aki mo e Lipooti Komiti Fili Fekau'aki mo e 'Uhila	35
Fale'i fakalao ki he Komiti Fili 'Uhila ke 'oua 'omi ola ngāue Komiti na'a uesia ai kongā hono 2 'enau palani ngāue.....	36

Poupou ke fakafoki Lipooti Komiti Fili ki he 'Uhila 'o fakalelei'i & fakakakato mai ngaahi me'a fiema'u mei he Fale.....	37
Fale'i kau loea Fale Alea ke 'oua lipooti e ola ngāue Komiti.....	37
Fakafoki Tongatapu 7 'ene poupou ke tukuhifo Lipooti Komiti 'Uhila ki he Komiti Kakato	37
Fakafoki 'Eua 11 'ene fokotu'u ke tukuhifo Lipooti Komiti Fili ki he 'Uhila ki he Komiti Kakato	38
Fokotu'u ke 'ai ha taimi pau ke kakato mai ki ai ngāue 'a e Komiti Fili ki he 'Uhila.....	38
Pāloti 'o tali fakafoki Lipooti Komiti Fili ki he 'Uhila, fakakakato fiema'u Fale Alea pea ke lipooti fakafoki mai he 'aho 3 'Epeleli 2024	39
Alea'i Fokotu'u Faka- Fale Alea 'a e Fakafofonga 'o Tongatapu 4	40
Poupou'i founa fili fakalukufua he ko e fuofua fatongia e Fakafofongáke ngāue fakalukufua ma'a hono vahengá.....	40
Fakatonutonu mei he Pule'anga fekau'aki mo e fatongia 'o ha Minisita.....	42
Kole ke ngāue'aki 'a e loto hangamālie ke fakahoko 'aki ngaahi fakamalanga.....	43
'UHINGA 'Eua 11 ki ha pule'anga fakavahe (<i>local government</i>) ke ofi e ngāue ki he kakai.....	46
Poupou ke fai ha talatalanoa mo e kakai he ko e me'a lelei ko e femahino'aki mo nautolu	47
Poupou mo e kole ke fakahoko ha polokalama talatalanoa mo e kakai he Fokotu'u faka-Fale Alea Tongatapu 4.....	47
Tokanga ki he ngaahi me'a 'oku tala ai hotau Tonga	49
Tokanga Tongatapu 7 ki he fatongia faka-Fale Alea 'a e Mēmipa Fale Alea	50
Fehu'ia ko e mafai 'o hai na'a ne fakangofua Tongatapu 7 ke foki vave mai ki Fale Alea hili hono tautea'i	52
Tokanga ke 'omai kakato ngaahi makatu'unga & 'uhinga Fokotu'u Faka-Fale Alea 'a Tongatapu 4 .	55
Tui 'oku hala e tukuaki'i ko e loto eni e kakai.....	56
Kei tu'uma'u pe Ha'apai 13 'ikai ke ne poupou'i Fokotu'u faka-Fale Alea 'a Tongatapu 4	58
Taukave ke tohoaki'i tokanga e kakai 'aki e fakakaukau ma'olunga ki he langa fonua.....	65
Tokanga ke 'oua fakavave'i fakahoko Fokotu'u faka-Fale Alea 'a Tongatapu 4 kae vakai'i ngaahi founa ke a' u mai loto e kakai.....	66
Tui 'oku 'ikai kaunga e fili fakavāhenga mo e fakalukufua ki he siokita mo e filifilimanako	68
Tu'utu'uni Sea ki he Fakafofonga Tongatapu 7 ke fakafoki 'ene lea na'e fai 'i he Komiti Kakato.....	69
Tokanga 'Eiki Minisita Ngoue ki he 'uhinga fakahoko ange Tongatapu 7 lea ta'etaau kiate ia.....	72
Kole fakamolemole Tongatapu 7 kia 'Eiki Nopele Fohe	72
Lāunga 'Eiki Minisita Ngoue fekau'aki mo e polokalama <i>live</i> 'a Tongatapu 7 ne lea ta'etaau ange ki ai.....	72
Tukuhifo ki he Komiti Ngaahi Totonu Fale Alea lāunga Minisita Ngoue fekau'aki mo Tongatapu 7 ..	72
Kelesi	72

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Monite, 26 Fepueli 2024

Taimi: 1025-1030

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki. Kole atu ki he Fakafofonga Fika 11 tataki mai e lotu he pongipongi ni.

Lotu

(Tataki he Fakafofonga ‘Eua 11 ‘a e lotu ‘o e pongipongi ni)

<007>

Taimi: 1030-1035

(Hoko atu e lotu)

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke tau taliui.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. Tapu mo e ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Minisitā, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘o ‘Ene ‘Afio, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Fale ki he ‘aho ni Monite 26 ‘o Fepueli 2024.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalalakala Faka’ekonōmika, ‘Eiki Minisitā ki Muli mo e Takimamata, ‘Eiki Minsitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Ngoue Me’atokoni mo e Vaotātā, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonua, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, *Dulcie Elaine* Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Grattan Vaea Taione, Kapelieli Militoni Lanumata, Taniela Liku ‘o Hihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa *Light of Life* Taka, Vātau Mefi Hui.

Poaki

Sea kole ke u toe fakaongo pē mu’a. ‘Eiki Minisitā Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalalakala Faka’ekonōmika, ‘Eiki Nōpele Nuku. Sea ko e ngata’a ē e taliui. Ko e poaki ‘oku kei hoko atu pē poaki folau faka-Fale Alea ‘a e Minisitā ki Muli mo e Takimamata, ma’u mo e tohi poaki folau ‘a e ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi pea ‘oku ma’u e poaki me’a tōmui mai e ‘Eiki Minisitā Pa’anga, *Dulcie Elaine* Tei kei hoko atu ‘ene poaki folau faka-Fale Alea, Mo’ale Finau ma’u ‘ene poaki folau ki he vāhenga fili. Ko e ongo ‘Eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali mai hona ui ‘oku ‘i ai ‘a e tui ‘oku na me’a tōmui mai pē mālō ‘Eiki Sea.

Me'a 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Fakatapu ki he 'Afio 'a e 'Otua Mafimafi hotau lotolotonga. Tapu mo e Tama Tu'i Tupou VI kae 'uma'ā 'a e Ta'ahine Kuini Nanasipau'u. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā e Kapineti. Tapu atu ki he kau Fakafofonga e Nopele. Tapu atu ki he Fakafofonga e Kakai. Mālō ho'omou laumalie Hou'eiki, toki fakataha eni e Fale Alea he uike ni. Mou me'a pē ki he'etau 'asenita Hou'eiki 'oku kei lahi pē ngāue 'oku tuku mai ke tau fakakakato 'a ia 'oku 'i he Komiti Kakato pehē foki ki he ngaahi lipooti fakafoki mai ki he'etau 'asenita he pongipongi ni makatu'unga he foki mai e Fakafofonga Tongatapu 2 ko ia 'oku Sea he Komiti Fili makatu'unga ai e 'asenita fika 4.1 hangē pē ko e 'asenita na'e toloi mai mei mu'a ko e Lipooti mei he Kautaha 'Uhila 'a Tonga, ka na'e 'osi fai pē feme'a'aki ki ai ka 'oku toloi mai ke alea'i fakataha pea mo e Lipooti 'a e Komiti Fili Fekau'aki mo e Totongi 'Uhila.

Kole ki he Kalake ke lau mai e lipooti ko eni.

Lipooti fika 1/2024 Komiti Fili Fekau'aki mo e Totongi 'Uhila

Kalake Tēpile: Komiti Fili Fekau'aki mo e Totongi 'Uhila.

'Aho 15 Sanuali 2024
Lord Fakafanua
'Eiki Sea Fale Alea 'o Tonga
Nuku'alofa.

'Eiki Sea

Lipooti Fika 1/2024 Komiti Fili Fekau'aki mo e Totongi 'Uhila.

'Oku ou faka'apa'apa mo e fakahū atu ki he Feitu'u na 'a e Lipooti Fika 1/2024 Komiti Fili Fekau'aki mo e Totongi 'Uhila Komiti ke me'a ki ai 'a e Feitu'u na mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga.

Fekau'aki 'a e Lipooti ni mo e konga 'uluaki 'o e palani ngāue 'a e komiti 'a ia ko hono tānaki ha ngaahi fakamatala mei he ngaahi kupu fekau'aki (*stakeholders*). 'Oku tuku atu ai 'a e lipooti ni 'a e tu'unga lolotonga 'oku 'i ai 'a e ngāue 'a e komiti pea mo e fokotu'utu'u ngāue ...

<007>

Taimi: 1035-1100

Kalake Tēpile: ... ngāue ke fakakakato 'a e talafatongia na'e fokotu'u 'aki 'e he Fale Alea 'a e Komiti ni.

Faka'apa'apa atu

.....
Hon Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
(Sea Komiti Fili fekau'aki mo e Totongi 'Uhila)

Peesi 3 - **Talateu.**

Konga ‘uluaki

Na’e fokotu’u ‘a e Komiti Fili fekau’aki mo e Totongi ‘Uhila (Kōmiti) ‘Uhila Komiti he ‘aho 16 Mē 2023 pea fokotu’u ‘a e Komiti ‘i ha fokotu’u (*motion*) ‘o fakatatau ki he Tu’utu’uni 161(1) ‘o e Ngaahi Tu’utu’uni Ngaahi Fakataha ‘a e Fale Alea ‘o Tonga (Ngaahi Tu’utu’uni) ‘a ia na’e fakahū atu ki he Fale Alea ‘e he Fakafofonga Kakai Tongatapu 4 - Hon Māteni Tapueluelu.

‘Oku fekau’aki ‘a e lipooti ni mo e konga ‘uluaki ‘o e palani ngāue ‘a e Komiti pea mo ‘ene fokotu’utu’u ngāue ke hoko atu, ke lava ‘o fakakakato ‘a e talafatongia na’e fokotu’u ‘aki ‘e he Fale Alea ‘a e Komiti ni.

2. **Puipuitu’a:**

‘I hono fokotu’u ‘a e Komiti ni na’e ‘i ai ‘a e tokanga makehe ‘a e Fale Alea ‘i honau fatongia ko e kau Fakafofonga ‘o e Kakai ke fakahoko ha ngāue ‘a e Fale Alea ke vakai’i ‘a e ngaahi palopalema mo e ngaahi hoha’a mei he kakai ‘o e fonua, ‘oku fekau’aki mo e hikihiki ‘o e totongi ‘uhila, kae pehē ki he fakahoko fatongia ‘a e Kautaha ‘Uhila ‘a Tonga (Kautaha ‘Uhila) pea mo e Komisoni ‘Uhila ‘a Tonga (Komisoni). Ko e ngaahi palopalema lalahi kuo fe’ao mai mo e fonuá fekau’aki mo e ‘uhila ‘oku kau ki ai ‘a e ngaahi kaveinga ni kae ‘ikai fakangatangata pē ki ai.

- i. Hikihiki ‘a e totongi ‘uhila ‘o tautautefito ki he palopalema ‘o e *spike* pē ko e hiki fakafokifā ‘a e totongi ‘uhila ‘o e kau ma’u ‘uhila (*consumers*) ‘i he hili ko ia ‘a e mapuna ‘a e mo’ungaafi Hunga Tonga Hunga Ha’apai (HTHH)
- ii. Ko e fetō’aki ‘i he ngaahi mo’ua ‘uhila ‘a e kau ma’u ‘uhilá talu mei he ‘osi ‘a e hoko mai ‘a e fakatamaki fakaenatula HTHH.
- iii. Ko e ngaahi palopalema fekau’aki mo e totongi ‘e he kau ma’u ‘uhila ‘a ‘enau mo’ua ‘uhila pea mo e ;

Fakahoko fatongia ‘a e kautaha ‘Uhila mo e Komisoni ki he kau ma’u ‘uhila ‘i he fonua.

Na’e alea’i ‘a e fokotu’u fekau’aki mo e Komiti ni he Fale Alea, pea na’e tali ai he ‘aho 16 ‘o Mē, 2023 ke fokotu’u ‘a e Komiti ni pea mo hono talafatongia ‘oku hā atu ‘i lalo.

Ko e Talafatongia: Ke tñaki fakamatala mo vakai’i ‘a e ngaahi palopalema fekau’aki mo e hikihiki ‘o e totongi ‘uhilá hili ‘a e pā ‘a e mo’ungaafi Hunga Tonga Hunga Ha’apai (HTHH), mo ha ngaahi ‘isiu kehe ‘oku fu’u tokangaekina ‘e he kakaí fekau’aki mo e sēvesi ‘a e Kautaha ‘Uhila ‘a Tonga kae pehē ki he Komisoni ‘Uhilá. Pea ke fakahā atu ki he Fale Alea ha lipooti ‘o e ngaahi fokotu’u mo ha ngaahi founa ke solova’aki ‘a e ngaahi palopalema mei he ngaahi fakamatala na’e tñaki mai.

Hou’eiki Mēmipa leva eni ‘o e Komiti ‘a ia na’e fili ‘e he Fale Alea pea kuo fakahoko mai ‘a e ngāue ki hono fakakakato ‘a e talafatongia ‘a e Komiti.

Mēmipa ko e kau Mēmipa Talifaki ‘o e Komiti:

Sea - Hon Dr. 'Uhila Moe Langi Fasi

Mēmipa - Hon Kuita Samiu Vaipulu

Mēmipa - Dr. Viliami Uasike Latu

Mēmipa - Lord Tu'ivakanō

Mēmipa - Lord Tu'ilakepa

Mēmipa - Hon Māteni Tapueluelu.

Hou'eiki Mēmipa Talifaki :

- Lord Nuku
- Hon Tiofulusi Tiueti
- Hon Paula Piveni Piukala.

Konga 3 – Ko e **Ngāue 'a e Komiti**:

'I he fuofua fakataha 'a e Komiti, na'a nau fatu ai ha palani ngāue ke tataki 'a e ngāue 'oku nau fakahokó ke a'usia kakato 'a e tala fatongia 'o e Komiti. 'I hono to'oto'o konga lalahi 'a e palani ngāue ni 'oku 'i ai 'a e konga lalahi 'e 3:

Konga 1 - Na'e fokotu'u 'e he Komiti 'ene ngāue ke kamata 'aki 'a hono tānaki 'o e ngaahi fakamatala mei he ngaahi kupu fekau'aki hono kotoa pē, 'oku fekau'aki mo e ma'u'anga 'uhila 'a Tonga kae tautautefito eni ki he ongo sino 'oku fekau'aki tonu mo e kaveinga ni, 'a ia ko e Kautaha 'Uhila Tonga *Power Limited* pea mo e Komisoni 'Uhila *Electricity Commission*. Ko e ngaahi fakamatala na'e faka'amu 'a e Komiti ke tānaki maí 'oku fekau'aki tonu pē pea mo e talafatongia 'o e Komiti...

<008>

Taimi: 1100-1105

Kalake Tēpile: ... mahu'inga'ia foki 'a e komiti ke tuku mai 'a e ngaahi fakamatala 'o fakahangatonu pē mei he ngaahi sino 'oku nau fekau'aki mo e kaveinga 'a e komiti ke lava 'o fakahoko 'aki honau fatongia. Pea ke lau ko e ngaahi fakamatala fakalala'anga foki.

'Oku faka'amu 'a e komiti ke lalanga 'a e laumālie 'o e ngāue fakataha koe'uhí ke lava 'a e Fale Alea 'i he ngāue 'oku fakahoko 'e he komiti 'o tokoni ki hono fakasi'isi'i pē solova 'a e ngaahi palopalema 'oku fekuki mo e ngaahi kupu fekau'aki kae tautautefito ki he kau ma'u 'uhila 'a ia ko e kotoa 'o e kakai 'o e fonua. He 'oku taha pē 'a e kautaha tufaki 'uhila 'i Tonga ni 'a ia ko e Kautaha 'Uhila 'a Tonga.

'I he hili hono tānaki mai 'a e ngaahi fakamatala na'e fakahoko ai 'e he komiti 'a hono 'analaiso faka'auliliki 'o e ngaahi fakamatala kotoa pē. 'Oku kau ki heni 'a e ngaahi fakamatala na'e fakahoko mai 'i he ngaahi fakataha mo e komiti kae pehē ki he ngaahi fakamatala tohi 'a ia na'e kolea 'e he komiti mei he ngaahi sino ma'u mafai lolotonga 'enau ngaahi fakataha ke tuku mai.

Konga 2. Hili 'a hono vakai'i 'e he komiti 'a e ngaahi fakamatala kuo tānaki na'e fokotu'u ai 'e he komiti 'a e konga hono ua 'o 'ene palani ngāue. Ko e konga hono ua 'o 'ene palani ngāue ko hono fakahoko 'a e polokalama pōtalanōa mo e kakai 'o e fonua (*public consultation*).

‘Oku mahu’inga’ia ‘a e komiti ke kau ‘i he’ene ngāue ‘a e ngaahi fakakaukau mo e ngaahi fokotu’u mei he kakai ‘o e fonua he ko kinautolu ‘a e kau ma’u ‘uhila mo e ma’u’anga pa’anga tefito (*main revenue source*) ‘a e Kautaha ‘Uhila ‘a Tonga.

‘I he’ene pehē ‘oku taau ke fakahoko ‘a e kaveinga ni ki he kakai ‘o e fonua ke nau tuku mai ha’anau ngaahi fakakaukau pe fokotu’u pea... ‘e ala lava ‘a e Fale Alea ‘i he ngāue ‘a e komiti ‘o tokoni ke solova ke kumi ha ngaahi founga ke fakasi’isi’i ‘aki.

Konga 3. ‘I ha kakato ‘a hono tātaki ‘a e ngaahi fakamatala ‘a e Komiti pea pehē ki hono tukumai ‘o e ngaahi fokotu’u mei he kakai e fonua pe ha toe sino pe ‘oku fie kau ki hono tālanga’i ‘a e kaveinga ni ne fakahoko ai ‘e he komiti ‘a e Lipooti Aofangatuku ki he Fale Alea. Ko e lipooti ni ‘e fakamatala faka’auliliki ai ‘ene ngaahi fekumi mo e ola ‘o ‘ene ngāue kae pehē foki ki he ngaahi fokotu’u ‘oku pehē ‘e he komiti ‘e lelei pea ala tokoni ki hono fakasi’isi’i ke solova ‘a e ngaahi palopalema ‘oku fekau’aki mo e ma’u’anga ‘uhila ‘a e Tonga.

Ko e konga ‘uluaki, ko e ngāue ‘a e komiti kuo kakato ia. Pea ‘oku tuku atu ‘a hono fakama’opo’opo ‘i he konga 3.1 ‘o e lipooti ni.

3.1 Fakama’opo’opo ‘o e Konga 1 ‘o e Ngāue ‘a e Komiti. Na’e fakahoko ‘e he komiti ‘a e ngaahi fakataha mo e ngaahi kupu fekau’aki kehekehe ‘i he ngaahi māhina ‘o Siulai ki ‘Aokosi 2023. Ko e konga ‘uluaki ‘eni ‘ene palani ngāue ‘a ia ko hono tātaki ‘o ha ngaahi fakamatala. Na’e fakakakato ai ‘e he Komiti ‘a e ngāue ‘oku hā atu ‘i he Tepile 1.

Tēpile 1 Ngāue ‘a e komiti kuo lava. Ngāue na’e fakahoko pea mo e lahi ‘o e ngāue. Ngaahi fakataha ‘a e komiti mo e ngaahi kupu fekau’aki fo’i fakataha ‘e 15. Ngaahi fakataha pē ‘a e komiti fakataha ‘e nima. Ngaahi ‘A’ahi ‘a e Komiti *site visit*, ‘a’ahi ki he feitu’u kehekehe ‘e tolu. Ngaahi fakamatala kuo fakahū mai ki he komiti, tātaki ‘a e ngaahi fakamatala tohi ‘e 60. Vakai’i ‘o e ngaahi fakamatala tohi kuo vakai’i ‘a e pēseti ‘e 95 ‘o e ngaahi fakamatala tohi kuo fakahū mai.

3.2. Ko e ngaahi fakamatala (*data*) na’e fakahū mai ki he komiti. Ko e ngaahi fakamatala kuo fakahū mai ki he komiti ‘oku hā atu ia ‘i he Tēpile 2. Tēpile 2 Ngaahi fakamatala tohi kuo tuku mai ki he komiti. Ko e fakamatala (*documents*) kupu fekau’aki mo e fakahū mai mei ai (*stakeholders who submitted the documents*). Ngaahi Tu’utu’uni Ngāue (*Policies*) ‘a e Kautaha ‘Uhila ki he sisitemi ki he tohi mo’ua (*Billing System*), Sisitemi ki he lau ‘o e mita faka’ilekitulōnika (*smart meter system*). Ngaahi Lāunga (*Complaints and Advances*). Kupu fekau’aki Kautaha ‘Uhila ‘a Tonga.

Pule’i ‘o e kau ngāue (*Human Resources Management*) Ngaahi Palani Talifaki (*Contingency Plan*). Konisitūtone ‘a e Kautaha ‘Uhila ‘a Tonga. Lao ki he Ngaahi Kautaha ‘Uhila ...

<009>

Taimi: 1105 – 1110

Kalake Tepile: ... Ki he ngaahi kautahá.

Ko e Palani Ngāue ‘a e Kautaha ‘Uhila ‘a Tongá ki he ta’u:

- 2018

- 2019
- 2010
- 2021
- 2022

Ko e Līpooti Fakata’u ‘a e Kautaha ‘Uhila ‘a Tongá ki he ta’u:

- 2008
- 2009
- 2010
- 2021
- 2022

Ko e aleapau (*Concession Contract I -III*)
Ko e fakamatala fakapa’anga ‘i he ta’u:

- 2018
- 2019
- 2020
- 2021
- 2022

Ko e aleapau mo e Kautaha *Sunergise*
Ko e aleapaumo e Kautaha *Pacific Green Energy*
Ngaahi Fakamatala fekau’aki mo e Maama Halá
Ko e ngaahi fetuutaki (*communication*) ‘a e Kautaha ‘Uhila mo e Kautaha *Sunergise*
Ivi Ngāue ‘a e Kau ngāue ‘a e Kautaha ‘Uhila ‘a Tongá
Fakamatala kihe Ngaahi Fakamole ‘i he *Non-Fuel Component*
Ngaahi mo’ua ‘Uhilá (*spreadsheet*) ‘i:

- Sune 2020 – Sune 2022
- Ngaahi mo’ua faka’avalisi mei Sanuali - Ma’asi 2022
- Ngaahi reconciliation
- Ngaahi billing history ‘i he normal mo e special route
- Ko e ngaahi mo’ua na’e *write-off*
- Ko e ngaahi ‘akauni foou
- Ko e ngaahi laine fo’ou
- Ko e ngaahi mo’ua na’e overcharge, normal charge mo e under charge

Ko e ngaahi founa ki hono fika’i ‘o e *non fuel component* mo hono fakamatala, kupu fekau’aki, Komisoni ‘Uhilá.

Ko e līpooti fakamāhina fekau’aki mo e ola ‘o e ngaahi ma’u’anga ivi fakanatula ki he ngaahi kautaha *IPP*

Ko e fakamatala fakaikiiki ki hono fika’i ‘o e *non fuel component*

Ko e ngaahi līpooti fakamahino fekau’aki mo e ivi ‘oku tānaki ‘i he *fuel generator* mo e *renewable energy generator*

Ko e founa ki hono foaki, fili ‘o ha kautaha *IPP* ke ne ma’u ha *PPA*.

Ko e ngaahi fakamatala fakafuofua ki he lahi ‘o e lita (*litres*) lolo ‘e malava ‘o tuku (*store*) ‘i Tongá ni ‘o fakatatau ki he lita ‘e 17 miliona ‘o e *power diesel* ‘oku ma’u ‘e he Kauha ‘Uhila ‘a Tongá.

Ko e fakamatala fakasitesitika ki he lahi ‘o e *litres* ‘o e ngaahi lolo takitaha hangē ko e tisoló, kalasini, mo e penisini mo ha toe lolo kehe pe ‘a ia kuo hū mai (*import*) ki Tongá ni he ta’u ‘e 3 kuo ‘osí.

Ko e ‘esitimeti fakafuofua pe fakaangaanga ki he lahi ‘o e pa’anga ‘e fiema’u ke fokotu’u’aki ha tuku’anga lolo ‘i Tongá ni.

Ko e līpooti ‘o e ola ‘o e polokalama talatalanoa (*consultation*) na’e fakahoko mo e kakai ‘o Niuatoputapu fekau’aki mo ‘enau ma’u’anga ‘uhilá. Kupu Fekau’akí, Potungāue Fefakatau’aki mo e Fakalalakaka Faka’ekonōmiká.

‘I hono fakamā’opo’opo ‘a e ngaahi fakamatala na’e kole ‘e he Kōmití, ko e ngaahi fakamatala ‘e ni’ihi na’e te’eki ke fakahū mai pea ‘oku fakamā’opo’opo atu ai ‘i he tēpile 3 ‘oku hā atu ‘i laló. ‘Oku fakatokanga’i ‘e he Kōmiti ‘e tokoni ki hono fakakakato ‘a hono fatongia ‘o ka fakahū ‘i laló. ‘Oku fakatokanga’i ‘e he Kōmití ‘e tokoni ki hono fakakakato ‘a hono fatongia ‘o ka fakahū mai mo e ngaahi fakamatalá ni.

Tepile 3, ko e ngaahi fakamatala ‘oku te’eki e tuku mai

Ko e Fakamatala pea mo e Kupu Fekau’aki

- Ko e ngaahi fetu’utaki (*communication*) kotoa pe na’e fakahoko ‘e he Kautaha ‘Uhilá mo e Komisoni ‘Uhilá fekau’aki mo e faka’avalisi na’e fakahoko ‘i Sanuali – Ma’asi 2022.
- Ko e ngaahi fetu’utaki kotoa pe na’e fakahoko ‘i Sanuali – Ma’asi 2022
- Ko e ngaahi fetu’utaki kotoa pe na’e fakahoko ‘e he Kautaha ‘Uhilá mo e Komisoni ‘Uhilá fekau’aki mo e palopalema ‘o e “*spike*”.
- Ko e ngaahi fetu’utaki kotoa pe fekau’aki mo hono fokotu’u ‘o e ngaahi *Independent Power Producers (IPP)* ko ‘ení:

i. Maamamai *Solar*

ii. Matatoa *Solar*

Kupu fekau’aki Kautaha ‘Uhila ‘a Tonga

iii. Fualu *Solar*

iv. Liukava *Solar*

v. Mata ‘o e La’a *Solar*

vi. Niutoua *Wind Farm*

vii. Masilamea

Ko e fakaikiiki ‘o e ngaahi fakamole fakapa’anga (*cash expenses*) kotoa pe mo e pa’anga hū mai (*cash received*) ‘a e Kautaha ‘i he ta’u ‘e 5 kuo ‘osi kuo ‘osi ‘atita’i. Ko e ngaahi fakamatala fakapa’anga fekau’aki

<010>

Taimi: 1110-1115

Kalake Tēpile: ... mo e ngaahi fakamole lalahi ‘a e Kautaha 'Uhilá ‘i he māhina ‘e 24 fakamuimuitahá. Ko e ngaahi fakamatala fakapa’anga fekau’aki mo e ngaahi pa’anga hū mai ‘a e Kautaha 'Uhilá ‘i he māhina ‘e 24 fakamuimuitahá.

- Ko e seniti ‘e fiha ‘i he pa’anga ‘e taha kotoa ‘oku tānaki ‘e he Kautaha 'Uhilá mei he totongi ‘uhilá ‘oku ‘alu ki he vāhenga ‘a e kau ngāué.
- Ko e lipooti ‘atita ‘a e Kautaha *Castalia* ‘a ia na’e ‘osi fakahoko ki he Kautaha 'Uhila ‘a Tongá.
- Ko e fakamatala fakaikiiki fekau’aki mo e fakamole ‘a e Kautaha 'Uhilá ‘I he lau seniti ki he pa’anga ‘e 1(*cents per* 1 pa’anga), ‘i hono fakafehoanaki ki he *non-fuel component* ‘o e *tariff*. Ke tuku mai ‘a e fakamatala ko ‘ení fakamāhina ki he ta’u ‘e 3 kuo ‘osí.
- Ko e lipooti makehe ‘o e pa’anga na’e tānaki ‘e he Kautaha 'Uhilá mei he ngaahi mo’ua na’e *overcharge* mo *normal charge* hili ‘a hono toe vakai’i ‘aki ‘a e faka’avalisi mei he *actual reading*.
- Ko e lipooti makehe ‘o e pa’anga hū mai ‘a e Kautaha 'Uhilá ‘oku mole (*loss*) mei he ngaahi mo’uá ‘oku *undercharge* hili ‘a hono toe vakai’i ‘aki ‘a e faka’avalisi mei he *actual reading*.
- Ko e fakamatala fakaikiiki (*data*) ‘o e ngaahi mo’ua ‘uhilá na’e faka’avalisi ‘i he māhina Fepueli 2022 ki he ngaahi ‘api ma’u’anga ‘uhila kotoa ‘i Tongá ni mo hono fakamatala fakama’ala’alá.
- Ko e ngaahi lipooti fakava’a (*department/divisional reports*) na’e fakahoko ‘i loto ‘i he kautahá ‘i he hoko ‘a e ngaahi palopalema ‘i he tohi mo’uá mei Sanuali – Sune 2022.
- Ko e ngaahi fetu’utaki (*communication*) kotoa na’e fakahoko ‘i he vaha’a ‘o e kau ngāue ‘a e Kautaha 'Uhilá mo e ni’ihi mei ‘Amelika ‘oku pehē ko e kautaha na’e fakatau mei ai ‘a e *Smart Meter System* ‘o fekau’aki mo e ngaahi palopalema ‘i he *smart meter* ‘i he’ene fekau’aki mo e mapuna ‘a e mo’unga, mo’ungaafi Hunga Tonga Hunga Ha’apai.
- Ko e ngaahi fakaikiiki ‘o e ngaahi lāungá na’e fakahoko atu mei he kakaí (*complaint logs/data*) fekau’aki mo ‘enau ngaahi mo’ua ‘uhilá (*bills*), ko e mita lau ‘uhila (*smart meter*) ‘a ia ‘oku hā ai pea mo e ngaahi ngāue na’e fakahoko ‘e he Kautaha 'Uhilá ke solova’aki pē ‘ikai malava ke solova.
- Ko e fakaikiiki ‘o e ngaahi lāunga ‘oku te’eki ke fakahoko ha ngāue ki ai ‘i he ta’u ‘e kuo ‘osí mo e ngaahi makatu’ungá.
- Fakamatala fakaikiiki ‘o e ngaahi kautaha *IPP* kotoa ‘oku ‘i ai ‘enau aleapau mo e Kautaha 'Uhilá mo e mahu’inga fakapa’anga ‘oku totongi kia kinautolu ‘i he ta’u ‘e 3 kuo’osí.
- Ko e fakamatala fakaikiiki fakamahino fekau’aki mo e peseti ‘o e ma’u’anga ivi mei natulá ‘oku ne holoki’aki ‘a e totongi ‘uhilá mei he ta’u ‘e 3 kuo’osí.
- ‘I he’ene fekau’aki mo e ngaahi kautahá kuo nau fakamo’oni aleapau mo e Kautaha 'Uhilá ko e ngaahi *IPP*, ‘oku fiema’u ai ‘a e ngaahi fakafetu’utaki (*communication*) kuo fakahoko fekau’aki mo e *Sunergise* pea mo e ngaahi penolo sola ‘oku maumau ‘o ‘ikai ke ne fakahoko ‘a e aleapau na’e fakahokó.
- Ko e ngaahi mo’ua (*bills*) ‘o e *Sunergise* ‘oku te’eki ke totongi ‘e he Kautaha 'Uhilá.
- Ko e lipooti fekau’aki mo e lahi ‘o e ma’u’anga ivi kuo ma’u mei he *Sunergise* talu hono kamata’i ‘a e aleapaú ko e kautaha *IPP* ‘o fakatatau ki he aleapaú.

- Ko e lahi ‘o e pa’anga kuo totongi ki he Kautaha *Sunergise* ‘i he kautaha, ‘i he kautaha, ‘i he kamata ‘a e aleapaú.
- Ke fakapapau’i pe ko e *penalise* ‘a e Kautaha *Sunergise* ‘oku *penalise* nautolu ke totongi kakato mai ‘a e mole ‘i he lolotonga ‘o e *Grace Period*.
- Ko e ngaahi fakamatala fakaikiiki fakamāhina ‘o e ivi mei nautlá ‘oku ma’u mei he ngaahi kautaha ma’u’anga ivi mei natulá ‘a ia ‘oku tuku ki he Va’a Tohi Mo’uá ke nau fika’i ‘aki ‘a e ngaahi totongi mo’uá. Ke tuku mai ‘a e ta’u ‘e 3 kuo’osí.
- Ko e fakamatala fakaikiiki fakamahina fekau’aki mo e peseti ‘o e ma’u’anga ivi mei he natulá ‘oku ne holoki’aki ‘a e totongi ‘uhilá mei he ta’u ‘e 3 kuo’osí.
- Ko e fakaikiiki ‘o e fakamole ‘oku totongi ‘e he Kautaha 'Uhilá ‘i he ta’u ‘e 3 kuo’osí ke totongi ke ngaue’aki (*rent*) ‘a e ngaahi senoleita ki hono fakahoko ‘a e ‘uhilá.
- Ko e fakaikiiki ‘o e fakamole ‘oku totongi ‘e he Kautaha 'Uhilá fekau’aki mo hono ngaahi ‘a e ngaahi laine maumaú (*line loss*) ‘i he ta’u ‘e 3 kuo’osí.
- Ko e fakaikiiki ‘o e ngāue mo hono fakamole ‘oku ‘alu ki he ngaahi (*maintenance*) ‘o e ngaahi senoleitá ‘i he ta’u ‘e 3 kuo’osí.
- Ko ha lipooti fekau’aki mo e maumau na’e hoko ki he ngaahi senoleitá na’e maumau ‘i he efú ...

<002>

Taimi: 1115-1120

Kalake Tēpile: ... lau ‘a e Lipooti ‘a e Komiti Fili fekau’aki mo e Totongi ‘Uhila.

Ko e Fakamatala (<i>documents</i>)	Kupu fekau’aki na’e fakahū mai mei ai Stakeholder who submitted the Documents.
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Mei he pā ‘a e Mo’unga Afi Hunga Tonga, Hunga Ha’apai, pea mo e fakaikiiki ‘o e ngaahi fakamole kuo fakahoko ki hono ngaahi (<i>repair</i>) pē ngaahi fakamole ‘oku fakafuofua ‘e fakahoko ki ai 	
<ul style="list-style-type: none"> ▪ Ko e tokolahi ‘o e ni’ihi ‘oku tokoni’i ‘e he Pule’anga ‘a ‘enau totongi mo’ua ‘uhila, <i>subsidised</i> pea mo e pa’anga ‘e fiha, ‘oku tokoni’i ‘aki ‘a e ngaahi mo’ua ‘uhila ko eni. Ke tuku mai ‘a e ngaahi fakamatala ‘i he ‘uluaki ‘i ‘olunga ‘o fakafeitu’u (<i>location</i>) 	Potungāue Pa’anga
<ul style="list-style-type: none"> ▪ ko e tu’utu’uni ngāue ki he ngaahi nō ‘a ia na’e tali ‘e he Kapineti ‘i he 2014. 	Potungāue ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga.

3.3 Ko e ngaahi pole ‘oku fehangahangai mo e komiti.

‘I hono fakahoko ‘e he komiti ‘a hono fatongia ‘oku fakatokanga’i ‘e he komiti ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi pole ‘oku fekuki mo ia, pea ‘oku fiema’u ai ke kei hokohoko atu ‘a e ngāue ke fakakakato hono talafatongia.

Ko e ngaahi pole 'oku kau ki ai kae 'ikai fakangatangata pē ki ai 'a e ngaahi me'a ni.

1. Ko e ngaahi fakamatala 'e ni'ihi na'e fiema'u mei he ngaahi sino ma'u mafai, na'e 'ikai ke tuku mai.
2. Ko e ngaahi fakamatala kuo tātaki 'oku 'ikai ke kakato ke malava 'o fakahoko hano aofangatuku, (*conclude*) ko e palopalema ko ia.
3. Ko e ngaahi fakamatala 'e ni'ihi 'oku ngali tu'u fehanganhangai mo e ngaahi fakamatala 'a e ni'ihi kehe.
4. Ko e ngaahi fakamatala kuo tuku mai 'a ia na'e tuku mai 'i he ngaahi fakataha pea mo e ngaahi fakamatala tohi, 'oku fiema'u ke toe fakahoko hano fakama'ala'ala koe'uhi he 'oku ta'ekakato pē 'ikai mahino.
5. Ko e ngaahi palopalema lahi 'oku nau fekau'aki pea ko e ngāue lahi ki hono veteveteki 'o e ngaahi palopalema ni ke malava 'a e komiti 'o aofangatuku 'a e palopalema ko ia ka 'oku 'ikai ke maau 'a e ngaahi fakamatala tohi kuo tātaki.

Ko e ngaahi pole 'oku fehanganhangai mo e komiti, kae pehē ki he fiema'u ke fakahoko ha pōtalanoa mo e kakai 'o e fonua, 'oku 'uhinga ai 'a e te'eki ke lava 'a e komiti 'o aofangatuku 'a e talafatongia na'e fokotu'u'aki 'a e komiti pea 'oku te'eki ke kakato ai 'a 'ene ngāue.

Ko e kongā mahu'inga 'e 2 'o e ngāue 'a e komiti ke hoko atu ki a'í, 'a ia ko e polokalama talatalanoa mo e kakai kae pehē ki he ngaahi fakataha 'e toe fakahoko mo e ngaahi kupu fekau'aki ke mātu'aki fakapapau'i 'a e ngaahi fakamatala mo e ngaahi fokotu'u ke tuku atu ki he Fale Alea, 'i ha kakato 'a e ngāue ni.

4. Ko e Fokotu'utu'u Ngāue 'a e Komiti.

Koe'uhi kuo kakato 'a e kongā lahi, kongā 'uluaki 'o e ngāue 'a e komiti pea 'oku te'eki pē ke malava ai 'o aofangatuku 'a e talafatongia 'o e komiti, ko e fokotu'utu'u ngāue 'a e komiti 'oku faka'amu ke hoko atu ki ai, ko e polokalama talatalanoa mo e kakai 'o e fonua, (*public consultation*), pea mo e ngaahi fakataha pea mo e ngaahi kupu fekau'aki ke fakakakato 'a e ngaahi fakamatala 'oku te'eki ke ma'u kakato 'e he komiti.

Ko e palani 'a e komiti ki he'ene polokalama talatalanoa mo e fonua, 'oku fakamā'opo'opo atu ia 'o anga pehē ni;

Konga A: Ke fakahoko ha ngaahi polokalama 'i he lētió mo e televīone ke fakahoko atu ki he kakai 'o e fonua 'a e tu'unga lolotonga 'o e ngāue 'a e komiti mo e ngaahi 'a'ahi te nau fakahoko ki he ngaahi vāhenga fili ke fakahoko ai 'a e talatalanoa mo e kakai.

Konga E: Ke fakahoko 'a e talatalanoa mo e kakai. 'Oku 'uhinga heni ko hono faka'atā ke tuku mai 'e he kakai 'o e fonua, pē ha kupu fekau'aki 'a e ngaahi me'a 'oku nau tokanga ki ai, pē ko ha ngaahi fokotu'u fekau'aki pea mo e kaveinga 'o e talafatongia 'a e komiti.

'E fakahoko 'a e ngaahi fakataha ko eni 'i Tongatapu, Vava'u, Ha'apai mo 'Eua.

Konga F: Ko e līpooti 'a e ola 'o e polokalama talatalanoa ko eni 'i he līpooti aofangatuku 'a e komiti pea ke kau ki hono fakakaukau 'a e ngaahi fokotu'u 'a e komiti fekau'aki mo e kaveinga ni.

5. Fakamā'opo'opo mo e ngaahi fokotu'u;

'I hono lipooti atu 'a e kongā 1 'o e ngāue 'a e komiti 'oku tuku atu ai mo e ngaahi fokotu'u ke hoko atu 'a 'ene ngāue 'o anga pehē ni;

1. Ke tali ke hoko atu 'a e kongā 2 'o e ngāue 'a e komiti, 'a ia ko e polokalama talatalanoa mo e kakai 'o e fonua, pea mo ha ngaahi toe fakataha 'e fiema'u mo e ...

<005>

Taimi: 1120-1125

Kalake Tēpile: ...sino ma'u mafai,

2. Ke tali ke toki lipooti ki he Fale Alea 'a e ngāue 'i he fokotu'u 'uluaki 'i he lipooti aofangatuku 'a e komiti ki he Fale Alea mo hono ngaahi fokotu'u.
3. Ke tali 'a e Lipooti Fika 1/2024 'a e Komiti Fili Fekau'aki mo e Totongi 'Uhila.

Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai e Sea e Komiti Fili Fekau'aki mo e Totongi 'Uhila Tongatapu 2.

Fakama'ala'ala Sea Komiti Fili ki he 'Uhila 'enau Lipooti fika 1/2024

'Uhilamoelangi Fasi: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea ko u fakatapu ki he Hou'eiki Mēmipa 'a e Fale Alea. 'Eiki Sea mālo 'etau ma'u e pongipongi fakakoloa ko eni. Ko e 'uluaki pē ko e fakahoko atu pē fakamālō 'a e komiti ki he Feitu'u na pehē ki he Fale 'eiki 'i he tuku mai e falala ki he motu'a ni pehē ki he komiti fili ke fakahoko 'a e ngāue mahu'inga ko eni ki he 'uhila 'a e fonua.

Hangē pē ko ia kuo fakahoko atu 'e he Kalake 'i he lipooti kuo lava 'a e kongā lahi 'o e kongā 'uluaki. Ko e toe eni 'a e kongā ua mo e kongā hono tolu. Neongo foki ko e kongā 'uluaki 'oku 'osi lahi e ngaahi fakamatala na'e tākaki mei ai hangē pē ko ia na'e hā atu 'i he lipooti pea mo e ngaahi tēpile. Ka 'oku kei 'i ai pē 'a e ngāue ke fai 'i he kongā ko ia he koe'uhī 'oku 'i ai 'a e ngaahi fakamatala 'oku fiema'u ke toe fakapapau'i pea mei he ngaahi kupu fekau'aki pea mo e ni'ihi ko ia na'e ma'u mei ai 'a e ngaahi fakamatala pea hangē ko e me'a na'e hā atu he lipooti 'oku 'i ai 'a e ngaahi fakamatala 'oku fepakipaki pea 'oku fiema'u mo ia ke fai hono fakavetevete kae lava ke ma'u 'a e mo'oni ki he ngaahi me'a ko ia. He 'ikai ngata ai Sea ka 'oku kei toe lahi pea mo e ngaahi fakamatala na'e fiema'u ke 'omai mei he ngaahi kupu fekau'aki, ka 'oku te'eki ke ma'u mai, hangē ko ia 'oku hā 'i he tēpile tolu 'oku laka hake 'i he fakamatala pē ko e lipooti 'e 32 'oku kei fakatatali 'a e komiti ke 'omai mei he ngaahi kupu fekau'aki ko ē na'e fiema'u mei ai.

Ko e kongā 'uluaki foki ko e tafa'aki ia 'e taha. Ko e tafa'aki ia ko ē 'a e fa'u 'uhila pea mo e tufaki e 'uhila 'a eni 'oku 'osi kamata ai e ngāue. Ko e kongā hono ua leva 'oku fokotu'u atu 'oku fiema'u leva ke tākaki mai ha fakamatala 'a e tafa'aki 'e tahá pe ko e kau ma'u 'uhila kau *consumers*. Fa'ahinga ko ē 'oku nau ngāue'aki e 'uhila pea mo totongi e 'uhilá. 'A ia ko e ngaahi talatalanoa ia ko ē 'oku faka'amu ke fakahoko he kongā uá he koe'uhī he 'oku mahu'inga ke 'omai e lau 'a e kakai ko ē 'oku nau faka'aonga'I e 'uhilá, mai honau ngaahi lotó, mai mo e ngaahi fakakaukau pea mo 'enau ngaahi faka'amú pea lava leva ke fai ha fakafehoanaki ia pea mo e ngaahi fakamatala ko eni kuo 'osi tākaki mei he ngaahi kupu fekau'aki.

Ko e ngaahi pole lahi ko ena na'e 'asi he lipooti 'oku mo'oni 'aupito ia 'oku fakafaingata'a'ia 'a e ngāue 'a e komiti, pea 'oku faka'amu e komiti ke hoko atu ki he ngaahi ngāue kae lava ke solova 'a e ngaahi pole ko ia.

'A ia ko e kongā leva hono ua ko e *public consultations* pē ko e fepōtalanoa'aki pea mo e kau ma'u 'uhila pea mo e kakai ko ē 'oku nau faka'aonga'i 'a e 'uhila pea pehē ki hono teuteu 'o e lipooti aofangatuku ke fakahū mai ki he Fale 'eiki. Pea ko e ngaahi fokotu'u ena ki he hoko atu na'e fakamatala atu 'osi hā pē 'i he lipooti 'a ena na'e lau atu 'e he Kalake.

Pea ko e faka'osi pē ko e 'oatu e fakamālō ki he komiti he ngāue lahi ko eni pehē foki ki he kau sekelitali mo e kau ngāue 'a e Fale Alea kinautolu na'a nau fua e kanongatāmaki 'a e ngāue ko eni. Ko ia 'oku fokotu'u atu Sea ke tali mu'a e ngaahi fokotu'u ko eni, tali pea mo e lipooti pea mo e ngaahi fiema'u pē hangē ko e Patiseti 'e toki fai ki ai 'a e ngāue 'amui ange. Ko ia pē 'Eiki Sea fokotu'u atu.

Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Palēmia.

Tokanga Palēmia ki he tu'unga e lipooti na'e fakahū mai ki Fale Alea 'a e Komiti Fili ki he 'Uhila

Eiki Palēmia: Mālō Sea e ma'u faingamālie tapu mo e Feitu'u na, tapu mo e Hou'eiki e 'a ia ko e fanga ki'i. Ko u tui ko e fakamaama pē eni ia Sea ki he ngaahi me'a 'e ni'ihi. 'Oku 'i ai e fakamālō heni ki he Sea e Komiti kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa e komiti ko eni. Na'e kau ai foki mo e kau ngāue hangē pē ko e me'a e Sea 'o e komiti 'i he ngāue lahi ko eni kuo lava. Hangē pē ko ē na'e lau mai ko eni he Kalake...

<007>

Taimi: 1125-1130

Eiki Palēmia : ... ngāue lahi. Ko e talu, *annual report* eni mahalo 'e 6 kuo 'omai. Ko e *audited accounts* eni 'a ia ko e 'atita'i ia ko eni 'akauni eni tele mo ia he 6. Kātoa e 'u fakamatala ko ia Sea, na'e mei lava ke 'omai ai ha'anau faka.. tau pehē pē ha'anau talamai. 'Oo 'a ia 'oku mahino 'oku 'osi 'atita'i pē ia 'oku falala'anga. Ko ē 'oku 'i ai e me'a 'oku fehu'ia hē he fu'u 'otu fakataha ko eni na'e faí Sea 'oku 'asi pē ko ena he tēpilé Sea.

Na'e fai e feme'a'aki he uike kuo 'osí fai e tokanga lahi ki he fokotu'u ko eni mei Tongatapu 4. Ke 'ai ha Komiti Fili ke fai 'a e ngāue ko eni 'oku fokotu'u mai ia 'i he Komiti ko eni 'oku nau tokanga ki he mamafa 'o e 'uhila. Me'a ni 'oku 'i he lēvolo 'o e fuatautau pea mo e liliu 'o e Konisitūtoné hangē ko e fokotu'u 'a Tongatapu 4, ke tau toe 'ai ai 'a e fo'i me'a tatau pē ko eni ko e ō 'o *public consultation*. Kae 'ikai ke 'omai ha ngaahi mo'oni'i me'a tau pehē fakatekinikalé pe ko e fakapa'anga ke fai ha sio ki ai. He ko e 'osi eni e ngaahi fakataha. Ko u fakamālō pē au heni ki he Tonga *Power*, 'ikai ko e 'uhingá ia ko e ko e kautaha Pule'anga he ko e kautaha pē eni 'a e Pule'anga ko eni Pule'anga kuo 'osí mo e Pule'anga atu ko ē, ko e ha'u pē 'i he fatongia ko e *provide* e 'uhilá ki he fonua ni. 'I he'enau 'omai kātoa 'a e ngaahi fakamatala ko eni. He na'e tonu pē foki hangē ko 'eku laú, ko e ngaahi fakamatala ko ena 'oku te'eki ai ke 'omai, tonu ke *seek* ha *legal advise* pē tonu ke 'omai he 'oku 'i ai e 'u me'a, 'oku mea'i pē ia 'e he Komiti Sea 'oku *commercial sensitive*. 'A ia ko e 'uhingá ia pau ke felotoi ia mo e paati 'e tahá kae toki 'omai 'a e ngaahi fakamatala pehē Sea.

Ki he motu'a ni ia Sea, 'oku 'ikai ke 'alu hake eni ia ki ha lēvolo ke alea'i ai ke 'ai ai ha *national consultation* hangē ko e ia ko e me'a ko ia na'e fai ki ai 'a e feme'a'aki he uike kuo 'osi. Ka 'oku tonu ke kole atu pē ki he Komiti, mou kātaki 'omai angé pē 'oku fēfē 'a e 'a e na'e 'osi 'i ai pē ha palani. Ko eni ko u sio hifó talu e 'omai kātōa e 'u palani mei he 2018 ki he 2022 ko e lipooti fakata'u mei he 2018-2022, ko e aleapau *concession contract* ko ē ki he anga ko ē hono *determine*. Ko hono faka'ilo 'o 'asi mai pē ko e hā 'a e totongi 'uhilá, ko e fakamatala pa'anga ena 'i he 2018-2022. 'Oku 'ikai ke lava 'e he Komiti 'o talamai pē 'oku fēfē 'a e tu'unga ko iá, he ko ena kuo 'osi 'atita'i.

Ko ena na'e 'osi 'omai e palani, ko ena na'e 'osi 'omai mo 'enau *annual report* ko ena he ngaahi ta'u ko iá, ka tau toki sio pē 'oku toe fiema'u ke tau toki hoko atu ki hē. Hangē ko 'eku laú, tau fuatautau 'a e me'a ko ē 'oku tau feinga ko ē ke ma'u. Pea kapau 'oku lava 'e he Kalaké 'o 'ohake ko e hā koā 'a e *term of reference* 'a e Komiti ko eni, te tau sio ki ai, pea tau sio leva pē ko e hā leva 'a e sitepu hokó. 'Omai ha ngaahi me'a ke tau sio pē 'e fai ha ngāue ki ai, kae toki hokohoko atu ki ai Sea.

Ko e ki'i fakahoha'a pē ia ki he me'a ko eni 'a e Sea e Komiti ni. Ko u fakamālō atu pē au ki he ngāue 'oku fai, ka ko u pehē 'e au na'a 'omai ai ha ngaahi me'a ke fai ai ha sio ke tokoni ki he fakahoko fatongia 'a e Tonga *Power*. Ka ko eni 'oku toe fakahoko mai pē ia ke toe hoko atu pē 'a e ngāue Sea. Ko e anga pē ia 'a e tokanga 'a e Pule'angá ki he, ke 'oua 'e ngāue'aki 'a e me'a ko eni ki ha me'a fakapolitikale, ka ko 'etau sio ki he me'a fakatekinikale ke lava, tau pehē 'o fai ha ngāue ki ai ke fakalelei'i 'aki e ngāue.

Ko e anga pē ia e fakatalanoa atu Sea ki he lipooti ni Sea. Ko e 'uhingá he 'ikai ke fai hano tali 'ona 'ave ki he *national consultation* mo e 'u me'a pehē he fakakaukau 'a e motu'a ni, kae 'oleva 'oku ai ha me'a pehē ke tau sio. Ko e hā leva 'enau me'a he fu'u 'u fakamatala lahi ko ia na'e 'omai 'e he Tonga *Power* kia nautolu ke fai ha'anau sio ki ai mo ha ngāue ki ai., ka tau toki fai ha alea'i pē 'e fai ha *consultation*. Hangē ko ē ko e mafatukituki 'o e fokotu'u mai ko eni 'a Tongatapu 4 na'e fekau'aki ia mo e liliu 'a e Konisitūtone. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi : Sea tapu pē mo e Feitu'ú na pea tapu pea mo e Fale. Ko u tui ko e me'a ko eni 'oku me'a ki ai e 'Eiki Palēmiá 'oku kehe 'aupito pē ia mei he me'a ko eni 'oku fai 'e he Komiti. 'Oku 'ikai ke u tui ke felefelei holo 'a e me'a ia ko eni 'oku fai 'e he Komiti he ko e Komiti eni ia 'a e Fale Aleá na'a nau tali..

'Eiki Palēmia : Sea fakatonutonu atu Sea. Kapau te ke me'a hifo pē Fakafofonga ki he talafatongiá ke fakamatala mo vakai'i 'a e ngaahi palopalema e hikihi e totongi 'uhila. Ko u *expect* 'e au ke 'omai ko e hā koā 'a e palopalema ai, 'i he me'a fakapa'anga pē ko e me'a fakatekinikale. Ko e me'a ia ko e talafatongia ia 'o e Komiti ni Sea...

<008>

Taimi: 1130-1135

'Eiki Palēmia: ... ko u kole atu pē au Sea ke ke fakahoko pē 'oku tonu 'a e fakatonutonu kae 'oua 'e 'ai ko e 'uhinga pē ko 'eku me'a atu pē ko 'eku lea atu pea hala 'otomētiki pē ko e 'uhinga 'oku ou 'i he tafa'aki 'e taha. Sio pē ki he me'a 'oku fakahoko atu Fakafofonga mālō 'aupito.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e me'a eni ko u 'uhinga ki ai 'a e motu'a ni he 'ikai, 'ikai ke lava 'o ma'u 'a e mo'oni ia ko ē 'oku fekumi ki ai e komiti 'o kapau 'oku 'ikai ke kakato 'a e ngaahi

me'a ko ē 'oku ne fiema'u. 'Oku 'i heni e tēpile ia 'a ia 'oku kau ai 'a e me'a ko ē 'oku nau fu'u fiema'u lahi kae lava 'a e komiti ko eni 'o ha'u mo e me'a ko ē 'oku tau fiema'u. Ko 'ene tu'u 'a'ana ia ko ē he 'ikai ke ma'u ia kae 'oua kuo fai kakato 'a e kumi fakamatala.

'Eiki Palēmia: Sea.

Taniela Fusimālohi: Kumi fakamatala 'e kumi ki he ngaahi lipooti ko e kumi fakamatala 'e kumi ...

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea. Ko e fakatonutonu Sea ki he me'a ko ē me'a 'oku 'ikai ke kakato, ko 'etau fakamatala fakapa'anga ena Sea. Ko e fakamatala fakapalani ena 'i he taimi na'e hoko ai 'a e pehē hiki ko eni ko eni 'a e 'a e 'uhila. Ko 'eku 'uhinga ia Fakafofonga 'oku 'ikai ko e 'uhinga eni ia ko ha ta'etui ki he'etau taumu'a. 'Oku tau fetokoni'aki kotoa pē ke tau sio ko e hā, sio ko e 'ū fakamatala ena 'oku ma'u, fakamatala pa'anga 18/19, 20/21, 22 kuo 'osi 'atita'i 'e Fakafofonga.

'Oku ou tui 'oku 'osi 'alu atu pē mo e ngaahi fakamatala kehekehe he ko ena 'oku tau 'osi sio atu pē he me'a ko ena na'e 'omai 'e he Tonga *Power* ki he komiti ke tokoni ki he ngāue ko eni mahu'inga na'a tau tuku ki he komiti Sea. Ka 'oku 'ikai ke 'ai 'o faka, 'ikai Sea sai pē ko ena 'oku 'osi mahino pē mahalo e poini ki he Fakafofonga ka ko e fakatonutonu ia Sea mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea he koe'uhí ko 'ene me'a ko ē na'a ne me'a 'aki 'anenai 'oku hangē ia 'oku pehē 'e he 'Eiki Palēmia kuo fe'unga 'a e tānaki fakamatala kae talamai ā ko e hā e me'a 'oku 'ilo'i....

'Eiki Palēmia: Sea ko e me'a ia nau kole atu ai ...

Taniela Fusimālohi: Ko 'eku poini Sea.

'Eiki Palēmia: Ki he fakatonutonu ko eni hoko atú ko e me'a ia nau kole atu ai ke ke faitu'utu'uni pē 'oku tonu pē 'oku hala he 'oku fu'u, fakatonutonu 'a e Fakafofonga. 'Oku mole ke mama'o Fakafofonga ko e me'a taumu'á ia 'eku, ko 'eku hanga 'o fakama'ala'ala atu kapau te ke me'a, he ko e tama foki koe 'oku ke lau ma'u pē 'etau lipooti ke ke me'a hifo. 'Oua te ke filifilimanako he me'a 'oku ke me'a ki ai ka ke me'a ki he lipooti fakakātoa ke mahino e me'a 'oku mau 'uhinga ki ai.

'O kapau 'oku 'i ai ha palopalema fakapa'anga, talamai! 'O kapau 'oku 'i ai ho palopalema 'oku 'osi mahino ia na'e 'i ai e *technical* palopalema 'i ai, hā leva ho'omou fokotu'u mai ke *fix* 'aki ia? Tau nofo he 'ū me'a ko ia he ko e talafatongia ia na'e 'omai. 'Oku 'ikai ko ha toe me'a eni ia kehe mei he tala fatongia ko ena 'oku 'asi he tonu atu pē ko ena 'i he *screen* Fakafofonga.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko e ko e me'a ko eni 'oku ou 'uhinga ki ai he ko e me'a ia 'oku foki mai mo e komiti. 'Oku 'ikai ke fe'unga e fakamatala ia kuo ma'u he taimi ni ke lava ai 'a e komiti 'o ha'u mo e me'a ko ē na'e fai ki ai 'a e tala fatongia, ko 'eku ma'u ia Sea.

'Oku 'i ai e ngaahi me'a ia 'oku 'osi talatalanoa mai ki ai 'a e Lipooti 'Atita ko eni 'oku tau situ'a ki ai. 'Oku 'i ai mo e lipooti mei he 'Uhila ki he ngaahi me'a ko ē 'oku tokanga ki ai 'a e kakai ki he matemate ko ē 'a e 'uhila. Ka ko e fakatalanoa ko ē 'o e pongipongi ni Sea 'oku 'ikai foki ko e 'uhinga na'e fokotu'u ai e komiti ia ko, hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Palēmia ko e politiki, ko e pehē ko e 'ai ke tukuhifo 'a e Potungāue 'Uhila pē tukuhifo e Pule'anga 'oku 'ikai foki ko e poini ia Sea.

Ko e poini ko fē ‘a e ‘a e mo’oni ko e me’a ia ‘oku kumi ki ai e komiti ko eni. Ko e hā ‘a e ‘uhinga ‘oku pehē ai ‘a e totongi ‘uhila? He’ikai ke ma’u ia he taimi ni kae ‘oua kuo keli mo kumi ‘a e komiti ke ma’u ‘a e fakamatala kotokotoa pē ‘oku kaunga tonu ki he’enu ngāue. ‘A ia ko e me’a ia ‘oku feinga ki ai e komiti.

'Uhila Moe Langi Fasi: Sea ka u ki’i tokoni atu mu’a fakamolemole kau ...

'Eiki Sea: Me’a mai e Sea ‘o e Komiti Fili Tongatapu.

Fakamahino Sea Komiti ‘Uhila ko e tuku mai ‘enu lipooti ki he tu’unga a’u ki ai ‘enu ngāue ‘ikai ko e lipooti fainolo

'Uhila Moe Langi Fasi: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki ‘o e Fale. ‘Oku faka’apa’apa pē ki he me’a ‘oku me’a ki ai ‘a e 'Eiki Palēmia. Mo’oni pē ko e talafatongia ia ki he komiti ka ko e talafatongia kakato ia ki he kakato e ngāue ‘a e komiti. Ko e lipooti ko eni ‘oku ‘osi tu’u fakamahino atu pē hono taumu’a ko hono tuku mai pē ‘a e ‘a e me’a kuo a’u ki ai e ngāue ‘i he taimi ni ke me’a ki ai e Feitu'u na pea mo e Fale.

Ko e fakaikiiki ‘o e ngaahi me’a ko ē ‘oku fai ki ai e tokanga ‘oku fai ki ai e ngāue. Ko e ngaahi me’a kotoa na’e me’a mai ki ai e 'Eiki Palēmia ‘io ‘oku mo’oni ‘oku kei fai ‘a e ngāue ke kakato. Hangē pē ko ia ‘oku hā he lipooti ‘oku lahi e ngaahi fakamatala pea mo e ngaahi me’a na’e fakahoko mai ‘oku fiema’u ke fakapapau’i ‘oku mo’oni, fiema’u ke kakato. Pea ka lava kātoa e ngaahi me’a ko ia hono tākaki pea ‘e toki tukuange faka’angataha mai leva ‘a e ola e ngāue ‘a e komiti. ‘Oku ‘ikai ke loto e komiti ke tuku fakakongokonga mai ‘a e ngāue he koe'uhí ...

<009>

Taimi: 1135 – 1140

'Uhila Moe Langi Fasi: ... Lahi ange ai e ngāue ‘amui kae tuku mai ha konga pea fakatokanga’i hake he lolotonga e fononga atu ‘a e ngāue ‘oku ‘i ai ha ngaahi fehalaaki pe ‘oku ‘i ai ha ngaahi me’a ia ‘oku ‘ikai ke fenāpasi mo ha ngaahi fakamatala ‘e ni’ihi.

Fokotu’u ke tali Lipooti Komiti Fili ki he ‘uhilá he ‘oku ‘ikai fai ha lave ki he kakanó he ‘oku te’eki ‘osi nau ngāue ki ai.

Ko ia ko u kole atu ‘Eiki Sea, tuku mai mu’a ‘a e ngāue ‘a e kōmití ke kakato fakatatau ki he’enu palani ngāue pea ka lava kātoa ngaahi me’a ko iá pea toki ‘omai faka’angataha leva kātoa kātoa ‘a e ngaahi fakamatala ko iá. Mo’oni pe ‘a e ngaahi fakamatala fekau’aki mo e ‘atita mo e hāfua. Pea na’e toki ‘omai foki ‘a e ngaahi me’a ko ia kimui kuo lele ngāue ‘a e kōmití.

Ko ia Sea ko u kole atu ke tali mu’a e lipooti ko ení, ko e lipooti pe eni ia ki he tūkunga ‘oku a’u ki ai e ngāue. ‘Oku ‘ikai ke fai ha lave ia ki he kakano ‘o e ngāue na’e faí he ‘oku hangē ko ‘eku laú ‘oku kei lahi ‘a e ngaahi me’a ke fakapapau’i pea mo e ni’ihi na’a nau ‘omai e ngaahi fakamatalá ke mātu’aki tonu ‘aupito ‘aupito pea ‘osi ko iá pea toki tukuange mai leva ki he Feitu’u na Sea mo e Fale ‘Eiki pea toki tukuange atu leva ki he kakaí kotoa. Mālō ‘aupito Sea.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko e Sea e Kōmiti Filí ‘okú ne fokotu’u mai ke tali ‘a e ngaahi fokotu’u ko eni he līpootí, na’e ‘i ai ha pou pou ki he fokotu’u ko ení.

Taniela Fusimālohi: Sea ke u ki’i, te u faka’osi atu pe. Ko ‘eku ‘uhinga atú Sea ko e fokotu’u eni ia

‘Eiki Sea: ‘Eua 11 kātaki pe ‘oku te’eki ke ‘osi ‘eku fakaleá

Taniela Fusimālohi: Ko ia

Ngaahi ‘uhinga ‘ikai ke pou pou Pule’anga ke tali Lipooti Komiti Fili ki he ‘Uhila

‘Eiki Sea: Ko e me’a ko u ‘uhinga ki aí ko e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘etau feme’a’akí, kuo lau kakato e līpootí. Ko eni ‘oku ‘i ai e fokotu’uu mei Tongatapu 2 pea te u fakamanatu atu e me’a na’e me’a mai ki ai e ‘Eiki Palēmiá. ‘Oku ‘ikai ke pou pou e Pule’angá ke toe fai ha *public consultation* pe toe ‘ave ki he kakaí ‘o makatu’unga he te’eki ai ke ‘omai ha me’a ke makatu’unga ai e tu’utu’uni e Falé ke toe ‘ave.

Ua ki ai ‘oku ‘ikai ke tui ‘a e ‘Eiki Palēmiá ‘oku ‘i ai ha ola e ngāue ko eni na’e fakahokó ‘oku ‘omai ke makatu’uga ai e tu’utu’uni e Falé. Tolu ki aí tonu ke ‘uluaki ‘omai ha līpooti ke me’a ki ai e Hou’eiki pea toki makatu’unga ai hono ‘ave ki he kakaí. Koe’uhí ‘oku ‘i ai e ngaahi fakamole pea ko eni ‘oku ‘osi me’a mai pē ‘Eiki Palēmiá ‘oku ‘ikai ke nau pou pou nautolu ki he ngaahi fakamole ko iá ‘o hangē o e fokotu’u ko eni ‘a Tongatapu 4 he kuohilí.

Mou me’a mai ki he ngaahi ‘isiu ko iá Hou’eiki ko ia te ne hanga ‘o tataki tautolu he feme’a’akí, Tongatapu 1 pea toki fakafoki ‘a ‘Eua pea toki ‘oatu e faingamālié Tongatapu 7.

Tokanga Tongatapu 1 na’e ‘amanaki ia ke foki mai Komiti Fili ki he ‘Uhilá mo ha fakamatala ki he tupu’anga kaka fakafokifā ki ‘olunga mo’ua ‘uhila

Tevita Puloka: Tapu pea mo e Seá kae pehē ki he Hou’eiki Mēmipa e Fale Aleá. Ko ‘eku toe ki’i fehu’i pe ‘aku ia ke toe ki’i fakamahino angé pea tokoni mai ange ‘a Tongatapu 4 fakamolemole. Ko ‘eku ‘amanaki pea kapau pe ke toe fakatonutonu mai mu’a ko e fokotu’u na’e fai ‘e Tongatapu 4 ‘o makatu’unga he me’a ko ē na’e lau ko e *spike* ‘a e ‘uhilá he ‘osi pe ko eni ‘a Hunga Tonga Hunga Ha’apai. Pe ko e hā ne pehē ai e ‘uhilá pea hangē ko e ma’u ‘a e motu’á ni ko e taimi ia na’e toki fu’u mahino ai ‘a e hoha’a e kakaí ‘o e fonuá ki he lolotonga pe ko ā ‘a e 300 tupu ‘a e ‘uhilá he māhiná kuo fai atu ia ‘o 1000.

‘A ia ko ‘eku ‘amanaki ‘aku ko e fu’u līpooti ko ení he līpooti lahi mo e ngāue lahi pea ko u fakamālō au ki he Seá mo e kōmití kae pehē kihe kau ngāue ‘o e Falé ni. Kae pehē pe ki he kau ngāue ‘a e potungāue ‘uhilá. Ne u ‘amanaki au he kuo lahi e fetukuaki ‘i he *spike* ‘a e ‘uhilá pe ko e ‘uhinga ia ‘i he ma’u ‘a e motu’á ni ko e fokotu’u ia na’e fai ‘e Tongatapu 4. Ka ‘oku ‘alu atu foki ‘a e fakatotolo ko ení pea mo e fekumi ‘a e kōmití ‘o kau atu ai ‘a e ‘ū ‘uhila ia ko eni solá mo e me’á. Ko ‘eku ‘amanaki ‘aku ‘oku ha’u e fo’i tali ko iá. He ‘oku lahi e ‘ū tukuaki’i kehe ‘o e potungāue ia fakatatau ki he ma’u ‘a e motu’á ni ki he fokotu’u na’e fai ‘e Tongatapu 4 ‘o makatu’unga ai ‘a e fakahoko ‘a e ngāue ‘a e kōmiti ko ení. Na’e toki hoko pe ia ‘i he Hunga Tonga Hunga Ha’apai ko eni ‘o faikehe ai ko ē ‘uhilá ‘o felauaki ai e kakaí. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ka u faka’osi atu ai pe ‘eku ki’i malanga nounou ko ení. Ko ‘eku ‘uhingá eni Sea koe’uhí ko e peesi 9. ‘Oku fekau’aki hangatonu pe mo e tala fatongia. Ko ‘eku fakatātā pe eni hangē ko e līpooti ko ē ‘a e kasitāliá, ko e līpooti mahu’inga ‘aupito eni he na’á ne ‘osi tuhu’i mai ‘e ia ‘a e ngaahi matāmama ‘i he ngaahi me’a ‘okú ne uesia e totongi ‘uhilá. Ko e *non-fuel component* hono fika’i ‘oku kau mo ia ai, ko hono *over charge* e mo’uá ‘oku kau mo ia ai. Ko e *under charge e bill*, ko e me’a mo ia, ko ‘eku ‘uhingá Sea he’ikai lava ‘e he kōmiti ia ko ení, tau pehē pe ko ‘enau *interim report* eni

Fokotu’u ke nofo ngāue ‘a e Komiti Fili ki he ‘Uhila ‘i he talafatongia e Komiti

‘Eiki Palēmia: Sea, kole pe ke fakatonutonu atu e Fakafofongá tautautefito ka fai ha līpooti ‘oku ‘ikai ke tēpile’i ‘i ho Falé Sea. ‘Oku fakamatala mai ia me’a mai ia ki ai hangē ko e, ko e ‘ai ke fiema’u leva ia ke mahino pe na’e *in confidence* ‘a e līpooti ko iá pe ‘ikai. ‘Oku ou tui tatau au mo e me’a na’e ‘ohake ‘e Tongatapu 1. Ko e hā ‘a e talafatongia, nofo ki ai pea kapau ‘oku toe fiema’u ke fakalahi, foki mai ki Falé ni. Hangē ko e kole ko eni he ‘aho ní ke fakalahi ...

<010>

Taimi: 1140-1145

‘Eiki Palēmia: ... fai ha *national consultation*. Fēfē ka mou talamai, ko e hā e me’a na’e hoko ‘i he *spike*. He ko ena kuo ‘oatu kātoa e ‘ū lipooti ko u sio hifo eni Sea, na’e ‘osi ‘ave lipooti mo e *policy* ki he tohi mo’uá *billing system*. ‘Osi ‘ave mo e lipooti ki he lau ‘a e mitá, ‘osi ‘ai e *smart meter system*. ‘Osi ‘ave mo e lipooti ki he ngaahi laungá. Kātoa ia Sea ‘oku ‘osi me’a, ‘osi ‘ave pē ki he tau komiti Sea ke nau talamai angé.

Tau nofo ko e talafatongia kae tuku pē ke u fakamanatu atu ke tñaki fakamatala, foki hake ki he talafatongia. Ke tñaki fakamatala mo vakai’i ‘a e ngaahi palopalema fekau’aki mo e hikihiki ‘o e totongi ‘uhilá hili ‘a e pā ‘a e mo’ungaafi mo ha ngaahi ‘isiu kehe ‘oku tu’u tokangaekina e kakai fekau’aki mo e sevesi kae pehē ki he komisoni ‘a e ‘Uhilá ke fakahū atu ki he Fale Aleá ha lipooti ‘a e ngaahi fokotu’ú mo ha ngaahi founa ke solova ‘aki ‘a e ngaahi palopalemá mei he ngaahi fakamatala na’e tñaki atú.

He nau *expect* au Sea kātaki pē ‘e Sea e komiti, ke mou omai ‘o talamai, na’e pehé ni ‘a e *spike* ko e ‘uhingá ko ē pea ko e fokotu’u atú, fai e me’a ko ē ke ‘oua toe hoko ai. Ko ‘eku anga pē he ‘oku ‘osi mahino ‘aupito pē ‘o hangē ko e me’a ‘a Tongatapu 1 ki he fokotu’u ko ē na’e tupu ai ko ē hono ‘ai ‘a e komiti ni ke tau sio angé ki he fo’i palopalema ko ení pea ‘omai ha fokotu’u fakakaukau ke tokoni ki he Tonga *Power* ke fakalelei’i ‘enau fakahoko fatongia mei he Fale Alea ke fai. Pea ‘oku tonu ke mou fakahoko mai leva, hā leva e palopalema na’e pehē ai ko e hā homou fokotu’u mai ke ‘omaí. Ka kuo kamata eni ia ke faofao atu Sea pea ko e me’a ‘oku tokanga ki ai e motu’á ni ke tau nofo pē ki he talafatongia ‘oku ‘oatú, ka ‘oku ‘ikai ko ha’atau pehē ko ‘etau fakakaukau eni ke hoko atu ki ai ‘a e komiti ko ení. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e me’a ia ‘oku me’a ia ki ai ko e talafatongia ‘oku mahino pē tukukehe pē ‘a e Hunga, Hunga Tonga Hunga Ha’apai mo ha ngaahi ‘isiu kehe. Ko e me’a ia ‘oku feinga ki ai e komiti he ‘oku ‘ikai ke taha pē ‘a e palopalemá ‘oku mata lahi. Pea ko e ‘uhinga ia ‘a e pehē mai ‘a e talafatongia mo ha ngaahi ‘isiu kehe. He ‘ikai lava ha’u e komiti mo e ngaahi ‘isiu kehe ko iá, mahalo pē na’a ‘oku nau ‘osi a’u ki he ‘uhinga e Hunga Tonga

Hunga Ha'apai. He 'ikai lava ia 'o ha'u mo ia 'o kapau 'oku 'ikai ke kakato 'a e fakamatala ko eni he tēpilé ke 'omaí.

'Eiki Palēmia: Ko e, Sea.

Taniela Fusimālohi: Tau pehē ko 'enau ō mai eni 'o talamai ...

'Eiki Sea: 'Eua 11, kātaki pē 'Eiki Palēmia. Te u ta'ofi ho taimí 'Eua 11, ko e ngaahi fiema'u ko ē komití ke makatu'unga ha'anau faitu'utu'uni, ko ho poini ia, ko ia 'Eua 11.

Taukave 'Eua 11 ko e Lipooti Komiti Fili ki he 'Uhila 'oku 'ikai ko e fainoló ia

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea. Ko 'eku pehē ke 'oua mu'a 'e pehē 'oku 'ikai ke fai 'e he komití ia 'enau ngāué 'o fakatatau ki he talafatongiá. 'Oku 'i ai pē honau fatongia ke nau ō mai 'o ki'i lipooti mai ke tau 'ilo e tu'unga ko iá ka 'oku 'ikai ko e lipooti fainolo eni ia 'oku nau ō mai mo ia.

'Eiki Sea: Ko ia. 'Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Ko e talamai eni ia ...

'Eiki Sea: Tau foki mai ki he 'etau Tohi Tu'utu'uní. Ko 'ene mahino pē 'isiú ki he Seá, tau hoko atu leva. 'A ia ko ho'o poiní 'oku fehanganagai mo e ma'u ko ē e 'Eiki Palēmia. 'Oku pehē 'e he 'Eiki Palēmia 'oku 'osi fe'unga e ngaahi lipooti kuo 'ave ki he komití ke makatu'unga ai ha'anau *recommendation*.

Ke me'a mai koe 'oku kei lahi e ngaahi me'a 'oku te'eki ke tali ange mei he 'Uhilá ki he komití ke fai 'aki ha'anau *recommendation* ki he Fale Aleá 'o hangē ko e fiema'u ko eni 'a e 'Eiki Palēmia. Sai koe'uhí 'oku kei tokolahi e Hou'eiki Fakafofonga 'oku nau fiema'u taimi, tau ngata ai 'Eua 11. Ko 'etau fakahokohokó te tau hoko kia Tongatapu 7, 13, 8 pea tau faka'osi mai ki 10.

Fokotu'u 'Eua 11 & pou pou'i tukuhifo ki he Komiti Kakato Lipooti Komiti Fili ki he 'Uhila

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Te u lava 'o fokotu'u atu ke 'ave ki he Komiti Kakatō kātaki.

'Eiki Sea: 'Oku 'i ai ha pou pou ki he fokotu'u 'a 'Eua 11?

Paula Piveni Piukala: Pou pou atu Sea kapau ko e faingamālie ia ke tālanga'i ai.

'Eiki Sea: Tongatapu, Ha'apai 13.

Tui Tongatapu 7 'ikai taau Lipooti Komiti Fili ki he 'Uhila ke tali he 'oku ta'ekakato 'a e lipooti na'e fakahū mai

Paula Piveni Piukala: Sea ko e 'uhinga 'eku 'ai 'e au ke tau toki ō 'o malanga'i 'i lalo ka ko e, ko u fie fokotu'u mai 'e au ia Sea *angle* kehe eni ia. Ko e talu e fokotu'u e kau, 'a e komití ko ení he 'aho 16 'o Mē 2023. 'Osi fetukutuku e kakaí ia mei he ki'i palopalema ko ení ka 'oku kei 'omaí pē eni ia 'a e komití ia ke hokohoko atu e komití. Ka 'oku ou pou pou atu pea

‘oku ou tui ki he makatu’unga ‘oku ‘omai he ‘e Palēmiá ke ki’i ‘omai ha ki’i *interim report*. Hangē ko eni Sea, ko e ‘uhinga na’e hikihiki ai e totongí fo’i me’a eni ia ‘ilo pau ia he na’e fakafuofua ...

<002>

Taimi: 1145-1150

Paula Pīveni Piukala: ... ‘a hono pila’i ‘o e ngaahi māhina ko ia, na’e ‘ikai ke lau ke ne ‘omai pehē’i, ua, ko e pa’anga ko ē ko ē he fakalele ko ē ‘a e kautaha ko eni, ‘oku a’u ‘a e *cash flow* ia ki he tu’unga fakatu’utāmaki, ‘oku ne *impact* he *prize*. *Impact* he’enu founa tānaki ‘enu *revenue*, fanga ki’i me’a pehē kimu’a.

Sea ‘oku ou fie ‘oatu ‘a e fakakaukau ko eni. Ko e tānaki fakamatala eni ke vakai’i ‘a e palopalema fekau’aki mo e hikihiki e totongi ‘uhila, me’a ia na’e totonu ke nau foki mai mo ia, mahino ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ‘oku, mo ha ngaahi *issue* kehe, *that’s interim* ia ai. Tuku ki he tafa’aki, ka ko eni Sea, ‘oku ou fie ‘oatu ke mou fakakaukau ki he ngaahi pole ‘oku fetaulaki mo e komiti ko eni.

Ko e ngaahi pole ‘oku fokotu’u mai ia he peesi 11, 3.3, Sea, ke u laulau lelei atu pē, mo e ‘ikai ke fetaulaki ‘a e pole ki he me’a ‘oku nau kole. Kia au ‘oku ta’efe’unga ‘a e lipooti ia ko eni ke tau tali, he ‘uhinga ko eni. ‘Oku ‘ikai ‘i ai ha fo’i fokotu’u mai ia ‘a e me’a ‘oku nau ‘amanaki te nau fai te ne solova ai ‘a e palopalema ko ē. Palopalema ‘uluaki ‘oku pehe ni, ko e ngaahi fakamatala ‘e ni’ihi na’e fiema’u mei he ngaahi sino ma’u mafai na’e ‘ikai ke tuku mai, hala he *mitigation* ‘o e fokotu’utu’u ngāue ‘oku ‘omai ai ha fokotu’utu’u ki hē. Ko e ngaahi fakamatala kuo tānaki ‘oku ‘ikai ke kakato, Sea mahino ‘oku ‘ikai ke kakato, ‘ikai ke ‘i ai ha taha ia te ne ‘ilo kātoa ‘a māmani, ka nau ‘omai ‘a e me’a ko ē kuo nau ‘osi lava ‘o sio ki ai he’e makatu’unga, makatu’unga ‘a e ngaahi me’a ko ē ‘oku nau ‘omai ke ne ‘omai ‘a e fehu’i.

‘Oku ‘i ai ‘a e lau ‘a *Einstein* Sea, mala’e ‘o e ‘enisia ‘oku pehē ni. *It is not the answer that enlight us. It is the question.* ‘Oku ou ‘ohake ai ‘a e fakakaukau ko eni Sea, na’a ku ‘ohake eni ‘i he Tohi Tangi ‘a e kau tekinikale ko eni he Langa, mahu’inga ke tau fakakaukau’i ‘etau ngāue, ko ‘eku sio ki he *composition* ‘a e Komiti Fili ko eni, ‘oku ‘ikai ke nau ma’u ‘enautolu ‘a e taukei fe’unga ke nau fai ‘a e ngāue ko eni, ko e ‘uhinga ia ‘eku fokotu’u atu tau *employe* mai ‘a e *technicality and* fakakau mai ‘a e kau tekinikale. He ‘oku ‘ikai ke, kia au ia ko fē ia, Mā’asi, sio ko e lava eni ‘a e ta’u kakato ‘e taha, pea ko e me’a ē ‘oku nau ‘omai ‘oku talamai pē ko ‘emau me’a ē na’e faí, ka ‘oku te’eki ai ke kakato ‘a ‘emau me’a ‘oku fai. Ko e fakavalevale.

‘Eiki Sea: Māhina ‘e 9 Fakafofonga na’e te’eki ai ke māhina ‘e 12, māhina ‘e 9.

Paula Pīveni Piukala: Ko Mē. Ko ia, ko fē ia Mā’asi. Sea ‘oku ou fokotu’u atu ‘e au ke ‘oua, kapau he ‘ikai ke tukuhifo ke tau tālanga’i ke maama ‘a ‘etau fakakaukau, pea ‘oku ‘ikai ke u tui au ke tali ‘a e lipooti ko eni, mālō Sea.

‘Uhila mo e Langi Fasi: Ki’i fakatonutonu atu Sea.

‘Eiki Sea: Fakatonutonu Tongatapu 7. Tongatapu 2 me’a mai.

Fakahā ‘e he Sea Komiti Fili ki he ‘Uhila ko ‘enau lipooti mai pe ki Fale Alea ‘a e tu’unga a’u ki ai ngāue ‘enau komiti & palani hoko atu

‘Uhila mo e Langi Fasi: Sea ko ‘eku tokanga atu pē ki he me’a na’e me’a ki ai ‘a e Fakafofonga, ko e komiti eni na’e fili ‘e he Feitu’u na mo e Fale, ka ko eni ‘oku ne tala ‘e ia ‘oku ‘ikai ke mau taau ke mau fakahoko ‘a e ngāue ‘a e ngāue ko eni. Ka u toe fakamanatu atu pē ‘a e taumu’a ‘o e līpooti ko eni, ‘oku ‘ikai ko ha līpooti mai eni ia ‘a e ola ‘o e ngāue na’e fai, pea na’e ‘i ai ‘a e ‘uhinga na’e ‘ikai ke ‘omai ai ha kongā ‘o e olá, ko e līpooti mai pē eni ke mea’i ‘e he Feitu’u na mo e Fale, ‘a e ngata’anga ‘a e ngāue pea mo e palani ki he hoko atu.

Ko e ‘uhinga ‘a e me’a na’e ‘ikai ke ‘omai ai ha ...

Veivosa Taka: Sea fakatonutonu.

‘Uhila mo e Langi Fasi: ... ola ‘a eni ko eni ‘oku hoko ‘i he ‘aho ni, he ‘e tālanga’i ia ...

Veivosa Taka: Fakatonutonu Sea.

‘Uhila mo e Langi Fasi: ... pea fai ai ‘a e ngaahi fakafekiki ...

‘Eiki Sea: Fakatonutonu Tongatapu 2, me’a mai Ha’apai 13.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, tapu pea mo e Fale ‘Eiki ni. Ko e me’a ‘oku me’a ‘aki ai ‘e Tongatapu 2, ‘oku, ko e komiti eni na’e fili ‘i he Fale ni ke nau ō ‘o fai honau fatongia. Ko ‘eku fakatonutonu Sea, ko e me’a ē ‘oku mau ‘uhinga atu ki ai ke nau līpooti mai ai ‘a ē na’e malanga atu ki ai ‘a e kau Fakafofonga ‘i mu’a.

Ko e me’a ‘oku ou toe tokoni ki ai Sea, ko e komiti lahi eni ‘a māmani eni, he ‘oku ‘i ai ‘a e kau ‘atita, ‘oku ‘i ai ‘a e kau polisi, ‘oku ‘asi mai pē ia he ‘enau līpooti, ‘oku ‘i ai ‘a e kau talatalaaki, pea ko e kongā ia ‘Eiki Sea ‘oku ou kole atu ‘oku ou fakapapau atu he ‘aho ni ka ‘osi ‘a e ta’u ni he ‘enau komiti he ‘ikai pē ‘i ai ha ola ia ke holoki mei he pa’anga ‘e 3 ‘o pa’anga ‘e 2. Ko e me’a ia ‘oku mau kole atú ‘omai ‘a e līpooti tu’unga ‘oku ‘i ai ‘i he ‘aho ni, ka tau toki hoko atu Sea he ‘oku ‘alu ‘a e me’a ia ko eni, ‘oku ‘alu faka-politikale ia. Mālō Sea.

‘Uhila mo e Langi Fasi: Sea te u hoko atu pē ki he ‘eku me’a na’a ku fakamatala ki ai. He ko e ‘uhinga na’e ‘ikai ke ‘omai ai ‘a e ngaahi me’a ko eni kuo a’u ki ai ‘a e fakatotolo he ‘e hoko ai ‘e’uluaki tālanga’i ia pea fakafekiki’i ‘e he Fale ni ‘oku te’eki ai ke kakato ‘a e ngāue. ...

<005>

Taimi: 1150-1155

‘Uhila mo e Langi Fasi: ...Na’e ‘osi ange ko ia ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha ‘aonga e hoko atu e ngāue he kuo fai e ngaahi tālanga ia ai. Te u ‘oatu pē fakatātā ko eni hangē ko e ngaahi feme’a’aki na’e kau hake ai e *spike*. ‘Oku ‘ikai ke pehē pē *spike* pea ngata ai pē he *spike* te tau lave ai ki he *system billing system* ‘a e Kautaha ‘Uhila te tau lave ai ki he anga e fengāue’aki ‘a e kau ngāue ‘o tupunga ai e ngaahi ma’u hala ko eni. Pea ko e ngāue ia ko ia ‘oku ‘ikai ke faka’amu ke toumu’a fai hono tālanga’i he taimi ni he ‘oku te’eki ke fakapapau’i pea mo aofangatuku he komiti ‘enau ngāue.

Ko ia ka tau foki pē mu'a ko e taumu'a 'o e ki'i lipooti ia ko eni ko e fakahoko mai 'a e ngāue kuo lavá mo e ngāue 'oku teuteu ke hoko atu, ka 'oku ke mea'i pe Sea ko e taimi pē 'oku lele ai 'a e Fale Alea ia he 'ikai ke toe lava 'o fakahoko e ngāue ia ko eni, pea 'oku 'i ai mo e ngaahi ngāue kehekehe foki 'a e ngaahi komiti kehekehe 'oku kau ki ai 'a e kau Mēmipa. Ko ia na'e 'i ai pē 'a e fokotu'u hake he komiti ke 'omai e olá, ka na'e 'ikai ke mau loto ke tuku mai e ola fakakonga he 'e 'uluaki tālanga'i ia he taimi ni pea fai ai mo e ngaahi felauaki 'oku te'eki ke aofangatuku 'a e lipooti ke 'omai ki he Feitu'u na. Ko ia pē Sea mālō.

Fokotu'u ke veteki Komiti Fili ki he 'Uhila

Paula Piveni Piukala: Sea kātaki pē he toe tu'u'anga ua Sea. Ko u kole atu 'oku kei lahi e me'a ia ke tālanga'i he lipooti ko eni ke tukuhifo mu'a ki he Komiti Kakato ke ne hanga 'o 'omai ha maama ke ne tataki 'etau faitu'utu'uni. Sea na'e 'i ai e ki'i motu'a he'eku kei si'i hake homau kolo. Ko 'ene 'alu 'o talatala mahaki mei motu ki Neiafu, 'alu atu ia 'o ma'u ia he Tokoni Palēmia mo 'ene kau Ovaka ko ē ai ō nautolu ia 'o konā fē 'ene toki foki mai he pongipongi 'e taha 'osi mate e mahaki ia. Ko e 'uhinga 'eku fokotu'u atu Sea te tau lava 'o talanoa'i maama e me'a ko eni ke fakapotopoto 'etau faitu'utu'uni he ko u tokanga au ki he tukuhau e kakaí Sea.

Ko e 'omai ko eni ke toe hoko atu ko e hā ha me'a ke toe hoko atu ki he kakai. Ka u lau atu Sea 'a e fokotu'utu'u ngāue. Konga 1 – Na'e fokotu'utu'u he komiti 'ene ngāue ke kamata'aki hono tānaki e ngaahi fakamatala, 'ikai, 'ikai ko e me'a ia 'oku ou 'uhinga ki ai Sea. 'A e kongā ko ē 'oku nau kole...

'Eiki Sea: Tongatapu 7 ne mau 'osi fanongo ki he meimei 'aho kotoa 'enau lipooti

Fokotu'u Tongatapu 7 ke veteki 'a e Komiti Fili ki he 'Uhila

Paula Piveni Piukala: *Me and my concern* ko eni e kakai na'e 'uhinga ia hono 'omai ki he Fale ni. Ko e me'a ke tau sio ki ai mei he 'uhila pē ko e hā e ngaahi palopalema anga hono fakalele, ka koe'uhi ko 'ene tu'u ko ē Sea 'oku ou kole ke tukuhifo ki he lalo, ko e 'uhinga na'e 'i ai mo e tohi lipooti ke fakakaukau'i fakataha pea 'oku 'i ai mo e tohi tangi 'oku 'amanaki ke u fakahū atu Sea mei he kakai pē ke tālanga'i ke maama e 'isiu ko eni. He 'oku fu'u fuoloa eni ia pea 'oku 'ikai ke 'aonga ia 'a e lipooti ko eni. 'Oku ou fokotu'u atu au ke *dissolve* e ki'i komiti ia ko eni kae toki tālanga'i 'i lalo toki 'ai fakalelei he ko hono 'uhinga eni Sea.

Mateni Tapueluelu: Fakatonutonu Sea.

Paula Piveni Piukala: Te'eki ke u sio au he mēmipa ko eni 'oku 'i ai ha tekunikale ai.

'Eiki Sea: Tongatapu 4 me'a mai.

Fakamahino 'e Tongatapu 7 talafatongia 'enau Komiti Fili ki he 'Uhila mo e faka'amau ke a'u ki he kakai

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na Sea. Ko e komiti ko eni kuo 'osi tali ia. 'Eiki Sea ko u tui mahalo kapau 'e laumālie e Feitu'u na ke 'ohake mu'a ki he talafatongia ko e 'uhinga ko e me'a ko eni 'a Tongatapu 1. 'Oku hā lelei heni Sea 'oku 'i ai mo e ngaahi 'isiu kehe 'e fie 'ilo ki ai e kakai pe 'oku tokanga e kakai ki ai. Hou'eiki 'oku mou mea'i pē 'oku kei palopalema

pē e sēvesi ko eni ‘o a’u ki he ‘aho ni, pea ko e ‘uhinga ia e tohi tangi ko ē ‘oku lave ki ai ‘a Tongatapu 7. He ‘oku kei palopalema pē ‘o a’u ki he ‘aho ni. Ha ngaahi ‘isiu kehe ‘e tokanga e kakai fekau’aki mo e ‘uhila.

Pea ko e ‘uhinga ia Sea ‘oku fai ai e tokanga ke fai ha a’u ki he kakaí ko hono ‘uhinga ko ha ngaahi ‘isiu kehe te nau tokanga ki ai. Hou’eiki kapau te mau hanga ‘o fakamatala atu ‘a e olá ‘oku ou tui pē ‘e hounga ki he Fale ‘a e ngāue na’e fai. Pea ‘oku mau tui ‘oku mahu’inga ke fai ha a’u ki he kakai ‘oku uesia he ‘oku mea’i pē ko Tongatapu 7 Sea na’e kau ‘i he komiti ko eni. Pea na’e mahino.

Paula Piveni Piukala: Sea fakatonutonu atu ‘oku ou talifaki pea na’a nau tuli au kitu’a.

Mateni Tapueluelu: ‘Eiki Sea *for the record* ‘e ma’u he lekooti na’e me’a heni. Na’e me’a tonu heni fai ‘ene fakafehu’i pea ne tafulu’i ‘a e ni’ihi mei he ‘Uhila ‘o nau si’i tangi heni. Ka ko u fakahoko atu pē Sea ke mea’i he Hou’eiki.

Paula Piveni Piukala: Fakatounonu atu pē Sea ‘a Tongatapu 4, mo’oni ia ka na u ‘amanaki au ‘e ‘omai ha lipooti he me’a ko ia.

Mateni Tapueluelu: Fakatonutonu Sea kapau ‘oku ke me’a mai ‘oku mo’oni ‘eku lau.

Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ho’omou ‘omai ho’omou ...

<007>

Taimi: 1155-1200

Eiki Sea : ... lipootí ke mou toe ‘omai ‘e moutolu ho’omou *issue* Komiti ki Fale Alea. Ko e fokotu’u ‘oku ‘omai ‘e he Komiti ...(mate e maika)...

Paula Piveni Piukala : Sea ko e fakatonutonu atú he na’e ‘ikai teu kau au he lipooti. Na’a ku kau au he faka’eke’eke ‘aki e mafai na’a ke ‘omai. Kapau ‘oku ‘i ai ha Memipa ‘oku fie kau ki he fakatahá. Pea na’u kau he ko e ‘uhinga ko u mahino’i e *operation* ‘o e ‘Uhila ka na’e ‘ikai ke nau fiema’u ‘enautolu. Mālō Sea.

Māteni Tapueluelu : Ko e poini Sea ‘oku ou ‘uhinga ki ai Sea na’e me’a heni. Na’e kau ‘i hono faka’eke’eke ‘o e ni’ihi ko eni na’e faka’eke’eke ‘e he Komiti. Pea ko e ‘uhinga ia Sea ke u hanga pē ‘e au ko hono ‘uhinga ko e me’a mai ‘a Tongatapu 1 ‘oku mo’oni mo ha ngaahi *issue* kehe ‘oku fu’u tokangaekina ‘e he kakai fekau’aki mo e sēvesi ‘a e Kautaha ‘Uhila ‘a Tongá. Pea ko e ‘uhinga ia Sea ‘a e fokotu’u ko ē ke a’u ki he kakaí, me’a ai ‘a e ‘Eiki Tokoni Palēmiá, Komiti ‘oku ‘ikai ko ha fokotu’utu’u pē ia ‘a ha tokotaha pē.

Na’e fai ha fakakaukau Sea ke fetu’utaki ‘i he letiō, ka ko e anga ia e fakakaukau ke a’u ki he kakaí tonu he ‘oku kehekehe e uesia. ‘Oku kehe ‘etau sio atú mei he sio mai ‘a e kakaí. Ko e taimi ko ia ‘e fakahoko mai ai ‘e he kakaí honau palopalemá ‘e kehekehe ‘Eiki Sea.

Ko e taimi na’a mau ‘eke ai ko e hā ‘a e *formula* na’a nau ngāue’aki, kau Talēkita ‘Eiki Sea ‘ikai ke lava ‘e ha taha ia ‘o talamai ha fo’i *formula* ‘e taha. ‘A ia ko e uesia ki he kakaí ‘oku kehekehe. Fua e ni’ihi ‘i he pa’anga ko ē ‘oku *charge* fua e ni’ihi ‘a e mo’ua ia ‘i he *watt* ko ē ‘u ‘uhila ko ē ‘oku pila ki he kakaí. Ko e ‘uhinga ia ‘oku kehekehe. ‘A ia ko e taimi ‘oku mau a’u ai ki he kakaí, ‘e ‘i ai e ‘u fakamatala te nau hanga ‘o ‘omai ‘oku te’eki ai ke ‘asi ia ‘i he

lipooti 'Eiki Sea. Ko 'emau faka'amú ka 'i ai ha ngāue 'oku 'ō mai ki he Komiti pea mau fakamaatoato ke 'omai ki he Fale Alea 'oku taau he ko e ngāue ki he Fale Alea 'o Tonga. Ko e 'uhinga ia 'a e fokotu'u...(mate maika)... Sea 'oku tuku atu ki he Fale Alea. Mālō.

'Eiki Sea : Tongatapu 8 me'a mai.

Fokotu'u 'oua toe hoko atu ngāue 'a e Komiti Fili ki he 'Uhila

Vaea Taione : Tapu mo e Seá, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. Fiefia 'aupito Sea he pongipongi ni he hū tu'o fiha mai eni 'a e me'a ko eni ki Fale Alea fekau'aki mo e 'uhilá Sea. Nounou Sea, pea tatau pē mo e 'Eiki Palēmia mo 7, ko hono toe 'ave 'ona ki he kakaí 'oku 'ikai ke faihia e kakaí ia Sea. Ko e me'a ia 'oku mau fiema'ú 'emautolu ia ke mo'ui e 'uhilá mo tonu 'emau pila. Ka u hanga pē 'o talaatu 'a e fo'i me'a ko eni. Na'e tu'o taha pē 'eku ha'u 'o tangutu he Komiti mo 7 he 'aho ko iá Sea. Fakamatala ko ē hono fehu'i ko ē e fo'i kātoa e kau nofo mei he 'uhilá mei hē Sea hangē ia ha kehe pe mei hē kehe mei hē he fo'i fehu'i 'e taha. 'A eni ko ē na'a ku 'alu 'o a'u ki he tangi 'a e finemotu'a 'e taha Sea hūfanga he fakatapu. Ko e 'uhingá ko 'eku talaange 'oku loi, pea *admit* pē 'oku loi 'a eni ko ē kamata 'e *spike* Sea. Ta 'oku loi e *spike* ia ko e ongo fo'i toko ua ia na'e fa'u lipooti. Ki'i faha'i 'e taha, mo e ki'i faha'i 'e taha. Pea pehē leva, kae kehe, pea 'oku mahino leva kiate au ia Sea he Komiti ko eni Sea, ko e palopalemá ia 'oku 'i loto ia 'i he 'Uhilá Sea.

Taimi ia ko eni Sea na'e fai 'a e ki'i femakuku'aki ia Sea, pea tuku atu e fa'ahinga kitu'a kae ha'u e kau tama fo'ou ko eni Sea. Faka'ofa atu e me'a ko e tali fehu'i Sea e 'aho ko ia. Faka'ofa atu na'e mea'i pē 'e he Komiti. Pea 'ikai ke u toe fie ha'u au 'o kau he Komiti Sea 'o fanongo ,i he me'a ko eni. Ka ko e palopalemá eni Sea 'oku ou lave atu ki ai. Lipooti ia ko eni Sea 'osi ma'u kātoa pē me'a ia 'i loto he lipooti ko eni. 'Ikai toe fai ia ke toe fai ha talanoa. Ko e me'a ko e *incompetent* Sea ko 'ene lavá ia, ko e palopalemá ia 'oku 'i loto. Kamata pē hono fakamāloloo'i mei he kau Poate, pule ko ena he *generator* pule ko ena ko ē taimi ni lolotonga, pule he *billing* ko 'enau 'osi kātoa kitu'a Sea, 'alu atu e kakai totonu he me'a ko eni Sea ko 'etau lavá ia, lava ia palopalema 'a Tonga ni. Sea, he kuo fuoloa hokohoko mai 'a e me'a ko eni he Potungāue 'o tau uesia kātoa ai. 'Ikai te tau lava 'etautolu 'o totongi e ngaahi pisinisi ke nau *charge* mai ha me'a ki he 'uhila Sea. Te nau kei sai'ia pē nautolu te nau kei talamai pē 'e nautolu ia 'e mate 'a Fahefa, mate ai mo Vaini ia mo fē. Talamai 'e mate 'afe, ka ko e palopalema ko e *incompetence* ia 'oku talamai 'e he laó tu'a kātoa. Mālō.

'Eiki Sea : Kātaki pē Tongatapu 8, ne 'i ai ha'o fokotu'u ki he lipooti 'a e Komiti pē he 'oku ke me'a mai koe mo ho'o fokotu'u pē 'a koe. 'Oku 'i ai ha'o fokotu'u ki he lipooti ko eni e Komiti he 'oku ke me'a mai koe mo ho'o fokotu'u , 'oku makehe ia mei he me'a ko ē...

Vaea Taione : 'Ikai 'oku ou fokotu'u atu pē au ki he Komiti ia 'oku hangē pē ko e 'aneni, 'oku 'ikai ke u toe taukave'i au ke ke hoko atu ngāue 'a e Komiti he ko ena 'oku te'eki lava ke fakamatala mai 'a e Poate ha me'a. 'Oku kei fufū holo pē 'a e ngaahi me'a. 'A ia ko e palopalema fakaloto'i ngāue pē ia 'ia nautolu pē. ...

<008>

Taimi: 1200-1205

Vaea Taione: ... taukave'i 'e au ke toe hoko atu e komiti he ko ena 'oku 'ikai ke lava 'o fakamatala mai he Poate ia ha me'a 'oku kei fufū holo pē e ngaahi me'a ia, 'a ia ko e palopalema fakalotonga'ue pē ia 'ia nautolu.

'Eiki Sea: Tongatapu 10.

Kapelieli Lanumata: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Pea tapu mo e 'Eiki Palēmia, Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti fakatapu atu ki he tumutumumu 'o Kauhala'uta pea pehē ki he Hou'eiki Nōpele, fakatapu ki he kaungā Fakafofonga 'o e Kakai.

'E Sea na'e fakakaukau pē motu'a ni 'e laumālie lelei e Feitu'u na ke tukuhifo ki he Komiti Kakato ke fai ha feme'a'aki ki ai he 'oku mahu'inga'ia 'aupito e motu'a ni he *issue*. Kiate au pea mo e lipooti ko eni Sea 'oku 'ikai ke fakafiemālie ki he motu'a ni.

'Eiki Sea: Tongatapu 10 nau 'osi foaki atu ho'omou taimi kimu'a pea 'omai e fokotu'u ko eni. Ko 'ene 'osi pē ho'o me'á te tau foki leva ki he fokotu'u fakamuimu' 'a ia ko Tongatapu 7 pea mo 'Eua 11 ke tukuhifo ki he Komiti Kakatō. Me'a mai ko ho'o taimi 'oku kei toe pē.

Fokotu'u ke tukuhifo ki he Komiti Kakato 'a e Komiti Fili ki he 'Uhila

Kapelieli Lanumata: Mālō Sea. Ko e ko e *issue* ki he motu'a ni hangē ko e, ko ia 'oku fa'a 'asi mai ko ē he talafatongia ko e *issue* ko e hikihiki ko ē totongi e 'uhila. Kuo 'omai he ngaahi fokotu'u ia e, 'a e fakakaukau ko eni ki he *public consultation*. Kiate au ko e palopalema ko e palopalema e *cost of production* 'i he loto'i Potungāue 'Uhila 'oku tupunga ai 'a e hikihiki e 'uhila.

'Oku nau 'alu nautolu ki he sitepu hono ua mo e sitepu hono tolu e talanoa pea mo e pea mo e kakai 'a e fonua. Ko u tui 'oku tau 'osi *common* tautolu kotoa pē ai Sea kau pē ai mo e Feitu'u na mo e motu'a ni he ko e kau ma'u 'uhila kotoa pē tautolu. Pea 'oku tau 'osi 'ilo kotoa tautolu 'a e palopalema.

Ko e, ko e peesi 'uluaki 'o e lipooti ni 'oku hā he palakalafi ua, 'oku fengāue'aki e lipooti ni pea mo e konga 'uluaki e palani ngāue 'a e komiti 'a ia ko hono tākaki ha ngaahi fakamatala (*data collection*). Mei he peesi valu Sea ki he peesi tahataha 'omai ai he komiti e *issue* 'e 32. 30 pea mei he Potungāue 'Uhila 'oku te'eki ke maau mai e ngaahi fakamatala ko ia, taha pea mei he *Public Enterprise* pea taha pea mei he Fale Pa'anga.

'Oku nau fokotu'u mai leva 'e nautolu ke fai ha *public consultation* 'oku 'ikai ke nau lava nautolu 'o *address* 'a e 'ū lipooti mahu'inga ko ia 'oku fiema'u ke 'omai ki he Fale 'Eiki ni he ko e me'a ia 'oku kākunga pea mo e totongi 'o e 'uhila. Kiate au hangē ko e me'a ko ē na'e me'a ki ai e Tokoni Palēmia pea pehē ki Tongatapu 7 'oku 'ikai ke fakafiemālie ki he motu'a ni 'a e lipooti.

Pea ko u kaungā kau atu ai pē pea mo Tongatapu 7 'a e fokotu'u ke tukuhifo ki he Komiti Kakato 'oku mahu'inga ke tau tālanga'i 'a e *issue* ko eni Sea mālō.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Palēmia.

Fokotu'u ke fakafoki 'o fakalelei'i Lipooti Komiti Fili ki he 'Uhila pea fakakakato ngaahi fiema'u e Fale

'Eiki Palēmia: Sea mālō 'aupito ko u fakamālō he, 'i he feme'a'aki 'oku fai Sea ka ko e hangē pē ko ē ko e me'a na'e fai e tokanga ki ai 'anenai pea ko u 'oku ou 'ilo'i pē na'e me'a atu pē he kau Fakafofonga heni. Ko u, na'a ku pehē au Sea mo e Hou'eiki Pule'angá 'e 'omai talamai, ko e 'uhinga 'o e *spike* ko ē. Ko e ngaahi me'a eni ke fakalelei'i ai ke 'oua toe hoko ha me'a pehē kae toki kole mai

ha talafatongia kehe, ka tau nofo ke mahino ‘a ‘enau fokotu’u mai fekau’aki mo e tefito’i talafatongia na’e ‘oatu, ko e ‘uhingá ko e pehē ko e *spike* pē ko e hiki ‘i he ‘osi ko ē ‘a e Hunga Tonga Hunga Ha’apai.

‘A ia pea ko u tui au ki ai ka ko e ko e palopalema pē hano ‘ave ki he Komiti Kakato Sea te tau toe feme’a’aki pē ai e komiti pea ‘e toe foki mai pē ki he fo’i mo’oni’i me’a ‘a e fiema’u ko ē, ko e hā, na’e fai ko ā, na’e ‘i ai ha *spike*, ko e hā hono tupu’anga, ko e hā e me’a ‘e tonu ke fai ki ai ke ‘oua ‘e toe hoko atu?

Pea ko u tui au ia pea ‘oku hangē pē ko e ko e ko e fakamalanga ‘a Tongatapu 7 kae ‘uma’ā ‘a 10 ko e ‘osi eni e māhina ‘e fiha eni ‘a e ngāue ko eni Sea. Pea ko e me’a ko ē ‘a e Sea ‘o fekau’aki kuo kamata e fakalea, ‘oku ‘ikai ke lava ‘oku ke mea’i pē ‘e koe ‘e Sea ‘oku tau lava ‘o fakataha he kaiho’atā, fakataha he ‘osi ‘a e 4:00. Hangē pē ko mautolu ko eni e Hou’eiki Minisitā ko eni e Kapinetí, ‘osi eni ‘oku mau lele atu ‘o fai e ngāue he taimi kai ho’atā, fai he efiāfi. ‘A ia ko e, ki he motu’á ni ia ‘oku ‘ikai ko ha ‘uhinga lelei. Ke pehē ai ‘oku ‘osi taimi eni he ‘osi e māhina ‘e hiva ke nau pehē mai ko e *spike* ko eni pē ko e hiki e me’a ‘i he ‘osi e Hunga Tonga ko e ‘uhinga ē pea ko e kakai na’e *affect* ai he ē pea ko e me’a eni ke fokotu’u atu ke fai ha ngāue ki ai ke ‘oua ‘e toe hoko ki ha me’a pehē he kaha’u.

‘A ia ko ‘eku ko ‘eku kole pē ‘a’aku Sea ko e fokotu’u atu pē Sea ke fakafoki e lipooti ni ki he komiti ke nau hanga ‘o *address* e fo’i me’a ko ia pea nau, pea mahino leva ko ē fo’i fatongia ko ia pea toki sio leva ai pē ‘oku toe fiema’u ke *expand* pē fakalahi honau tala fatongia ka tau ‘alu ‘alu māmālie pē ‘o fai e ngāue ko ē ‘oku tuku atu. Pea kapau ‘oku nau pehē ai ‘oku ‘ikai ke lava ai ‘o kakato ‘oku ‘ikai ke nau lava ‘o talamai ai e ‘uhinga na’e hiki ai ‘a e mo’ua mo e me’a Sea pea toki foki mai ke fai ha me’a. Ka ko e me’a pē ‘oku tokanga ki ai ‘a e motu’a ia he ‘e toe ‘alu pē ki he Komiti Kakato ko e feme’a’aki ...

<009>

Taimi: 1205 – 1210

‘Eiki Palēmia: ... Tatau pe ‘oku fai hení ‘e toe ala hoko atu aí kae kole ange pe mu’a ki he Seá mo ‘ene kōmití toe ō atu pe mu’a ‘o fai e me’a ‘oku kole atu ki ai e kau Fakafofonga ‘o e Falé ni Sea, hei’ilo na hau ko e lipootí ko iá pea toki sio ai pe ko e hā ha ngaahi sitepu ke hoko mai ai Sea.

Ko e fokotu’ú ia ‘e Sea, fakafoki e lipootí ke nau fakalelei’i mai fakatatau ki he ngaahi feme’aki ‘oku faí, mālō ‘aupito

‘Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku ‘i ai ha poupou ki he fokotu’u e ‘Eiki Palēmia.

(Ne ‘i ai poupou ki ai). Me’a mai ‘Eiki Nōpele ‘o Vava’u

Lord Tu’ilakepa: Sea tapu pe mo e Feitu’u na kae ‘uma’a e Hou’eiki Fale Aleá pea fakamalumu atu pe he lotu kae ‘uma’ā e fakatapu kuo fai ‘e he Feitu’u na ‘Eiki Sea, mālō pe ho’o laumālie. Ko u hū au kitu’a peá u ‘alu au ke u fakamanatu’i pe ko e fē ta’u na’e fili ai ‘e he Fale Aleá ni ‘a e kōmiti ke nau hanga ‘o vakai’i ‘a e kautaha. Pea ko u nofo eni ‘o fakakaukau’i pe ko e ‘Olovahá pe ko e hā e poate na’e, malie ‘aupito ‘aupito Sea ‘aho ko iá ka na’a nau foki mai ki Fale Aleá ni, tatau tofu pe mo e fofonga e me’a ko ē ‘oku hoko he ‘aho ní.

Ka ko hono kehekehé Sea ko eni ‘o e kōmiti vakai’i ‘a e totongi ‘uhilá ma’á e kakai e fonuá. Na’a nau foki mai nautolu mo e me’a na’a nau a’u ki ai. Pea tu’utu’uni leva ‘e he Falé ni hangē kiate au na’e kau ai ‘a e Minisitā Fonuá he ‘aho ko iá. Ke fai ha founa ke lava ‘o nifo, ko ‘eku manatu’i ia e ‘aho ‘aneafi, ‘a e kōmití kae lava ‘o fai e faka’eke’eke ko ení ‘Eiki Sea.

Ko 'eku 'uhinga ki he me'a ko ení Hou'eiki ko 'eku vakai ko e māhina eni 'e 9, mou me'a atu. Mou foki mai pe mo e ki'i me'a ko ē pea mou me'a mai 'oku 'i ai e me'a 'oku totonu ke 'omai ka 'oku 'ikai ke mou me'a mai ke 'omai tu'unga he 'e a'u ki ha tu'unga 'o me'a, Hou'eiki mou ō 'omai 'o hangē ko e me'a ko ē 'Eiki Palēmiá. Ke me'a ki ai e Hou'eiki pe ko e hā e me'a na'a mou a'u ki aí.

Ko ena 'oku 'ikai pe lea mai ha taha ia pea 'oku mo'oni pe fakahua nae fai he ki'i motu'a pea mei Ta'anea ki he taha e kau langa fale 'i Tongá ni ko e kautaha ma'u mata'itohi. Langa e falé pea ko e pehē atu e tangata'eiki Ta'aneá ki he 'akiteki ko ení, ke pehē 'oku 'I fē 'a e toka fufū e falé, fiu e 'akitekí hono fakakaukau'i e tangata langa fale ko ení ka ma'u e mata'itohi ke ne a'usia e fo'i lea na'e fai 'e he tangata'eiki ko ení. Na'e toki talaange 'e he tangata'eiki, ko e fo'i toka ko ē 'i lotó, mahu'inga 'aupito 'aupito, hili ki ai a pātini 'alu hifo e me'a kotoa ki ai, ko e toka fufū ia.

'E kōmiti 'oku mou me'a mai 'oku mahino 'oku 'i ai e fo'i toka fufū ia 'i he me'a ko ena na'a mou me'a atu mo íá. Mou me'a mai 'o fai mo fakahoko mai ki he Falé ni ko e hā e tu'unga ... 'oku totonu ke mahu'inga ki he Falé ni. Fai mo 'omai e me'a ko íá ke, Sea ko u lea pe au ia koe'uhí ka 'alu ki he Kōmiti Kakató 'e 'ikai haku toe kaunga 'aku pe ko ha'aku lea fekau'aki mo e 'isiu ko ení. Fu'u fuoloa māhina 'e 9, nau mei pehē 'oku ta'u 'e 1 māhina 'e 9.

Ka mou fakatokanga'i pe kōmiti 'oku 'ikai pe ke u ha'u au ki he kōmiti ko ení, 'aki e 'uhinga ko ení 'Eiki Sea ko u tui au ki he me'a 'oku fa'a me'a'aki 'e he 'Eiki Palēmia kuo pekiá. Tuku e fa'a fai e me'a ko e fakamole kae fakapotopoto 'e Hou'eiki. Pea ko e 'uhinga e fatongia eni ia 'o e Falé na'e tali 'e he Falé pea me'a atu. Pea mou fakamolemole na'a pehē 'oku 'ikai ke u talangofua ki he Feitu'u na ka ko u lave'i pe 'e lava 'e he ni'ihiki ko eni 'oku me'á.

Pea ne u pehē te mou me'a mai mo e me'a 'oku mātu'aki mahu'inga. Tau talanoa he me'a mo'oni, talanoa he hingoa ka tau faka'apa'apa'i pe kinautolu 'oku 'i he poaté. Ka ko u kole atu ki he poaté mou fakamolemole, mou 'omai e 'ū fakamatalá ke ho'ata kitu'a he ko e me'a ia 'oku puputu'u ai e kakaí ko e fokotu'u e kōmiti ko e Sunshine ko ā 'i tu'a. Pea 'oku 'i ai e ni'ihiki ia 'oku 'i hē ke ō 'o fetuku mai 'a e me'a ko ē ki hē mei hē ki hē pea ma'u mo'ui ai e ni'ihiki ko ení 'Eiki Sea.

'Oku mou me'a ki he fa'ahinga totonu 'oku tau lava 'o me'a'aki he Falé ni. Ka 'oku 'ikai ke tau 'ai hingoa 'Eiki Sea he koe'uhí 'oku 'ikai ke sai ia he anga e vakai e kakai 'o e fonuá. 'Eiki Sea ko u fokotu'u atu au ki he me'a ko eni 'oku me'a ki ai ...

<010>

Taimi: 1210-1215

Lord Tu'ilakepa: ... me'a ki ai 'a e 'Eiki Palēmiá, fai mo 'ai, fai mo tau alea'i 'etautolu ke nau fanongo mai mei tu'a ki he tu'unga 'oku tau 'i aí. Talu e 'omai e lipooti pa'angá mo e nofo tuki nonofo 'a 'Eua 11 'i he Poate 'Uhilá 'ata'atā pē. 'Aho ni mou me'a ki he tu'unga 'oku tau 'i aí. 'Ikai pē ke u falala au ki he *smart meter* 'Eiki Sea. 'Oku 'ikai ke u falala au ki he *smart meter*, kei falala ange pē au ia ki he mita fuoloá. He 'oku ou lava pē au 'o 'ilo e 'iuniti 'o e 'aho ko íá pea u toe hiki e 'iuniti 'o e kuo 'osí pea u kole ia pea ngaue'aki.

Ko e *smart meter* talamai ko ā 'oku 'i ai hono 'uto hūfanga he fakatapu, 'o 'uto fēfē 'oku loi 'oku tatau pē 'a e *smart meter* mo e fo'i *software* ko ē na'e 'ai 'e Tongatapu 7 ki he akó. 'O 'uto fēfē fu'u me'a mate ko ení pea nofononofo pē mei 'ofisi pea lele ange 'o talamai ko 'eku

‘uhilá ē ‘oku pa’anga ‘e 500. Na’a ku fakatonutonu ‘eku ‘uhilá 'Eiki Palēmia mei he 500 eni, ta’u eni ‘e fiha ki he *smart meter*. Ha’u leva e kau tangata ‘o talanoa fakatekinikalé ‘o hangē ko e me’a ‘a Tongatapu 7, talanoa. ‘Ongo’i pē ko u fiemālie ka ‘oku ‘ikai pē ke u tui au ki he *smart meter*, ko e fu’u me’a mate ia 'Eiki Sea.

‘Ai kau ngāué ‘ikai ke nau ō ange ‘o tohi ia pea ‘omai fakafoki, kapau ‘oku mau loto ke ‘omai ‘emau mita motu’á, ‘omai ia ‘oku sai ange pe ia ‘i he nofonofo pē ‘a e fu’u fo’i ‘ulu ko ā ‘o e *smart meter* ‘i he ‘ofisí. Pea nau toki me’a pē ai ‘o toki fakafuofua’i mai ko e hā e ‘uhila ‘a e Feitu'u na mo e kotoa kotoa. Nau ‘osi mea’i pē ‘e nautolu ia kapau ‘oku ke ngāue ‘i Fale Alea te nau tahataha hake, ko e anga pē ‘eku vakai. Pea kapau leva ‘oku ke ‘alu ki ‘uta, pehē ki’i tukutukuhifo eni ‘i he vakai, anga pē ‘eku mahamahalo 'Eiki Sea.

Fokotu’u ke fai mo alea’i ‘isiu fekau’aki mo e ‘uhila he kuo fuoloa e ngāue kuo fai ki ai

Sea ko u fokotu’u atu tau ‘ai e me’a ko ení fai mo tau alea’i 'Eiki Sea ke nau fanongo mai pea tau fulihi. Kapau na’e fo’ohifo fulihi ke fo’ohake hūfanga he fakatapu, kapau ‘e fo’ohake, fulihi ke fakatafa ‘a e lipooti ko ení. Tau fulihi pē kae ‘oleva pē ‘oku nau fanongo mai pea nau, ‘oku mou me’a ki he me’a ko ení. Ko ‘etau ‘ohake pē matemate ‘uhilá, nau ‘oho, ‘ikai ke toe mate e ‘uhilá ia. Ta ko e me’á ia ke ‘omai ki Falé ni, fai mo ‘omai ki Fale ni ke fai ha feme’a’aki ki ai 'Eiki Sea. Ko e māhina ‘e hiva ‘e Sea komiti, fu’u lōloa. Ko e hā e me’a ‘oku ke tatakai fuoloa pehe’i ai ‘a e komiti kae fai mo ‘ai e me’á ke fai mo ‘osi. ‘Omai mo e kau, ‘a e *consultation* ki he kakai.

Sea hoko atu ā ho’o tu’utu’uní ka ko eni ‘oku mau ‘oatu mei he a’usia mei he nofo he *community* 'Eiki Sea. Faka’ulia toe totongi e vevé ‘oku mau toe hiki ‘o hilifaki pē he ‘uhilá pea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fāmili ia ‘e toe kalo, kuo pau ke totongi ‘ene vevé he koe’uhí kuo ‘alu atu e vevé. Ka ‘ikai ke fakaveve e fāmili ko iá hūfanga he fakatapu kuo totongi pē tola ‘e 15 ia 'Eiki Sea. Lahi e ‘ū me’a ia ‘oku hokó, ‘omai e lipootí ko e ‘atunga ē ‘a e kasá ia pea mo e kautaha ko ení. Fai mo ‘ai ke mahino ko e hā e tu’unga ‘oku ‘i ai he ‘oku ou fanongo he ‘ikai tuku e hopó mo e kautaha ko ení 'Eiki Sea.

Fakamolemole pē 'Eiki Palēmia, mahu’inga pē ke ho’ata ki he kakai e fonuá ‘a e tu’unga taau ‘a e pisinisi ‘a e Pule’angá ka ‘oku vahe’i ia ki he ngaahi poaté. Me’a na’e me’a mai ‘e Tongatapu 5, ‘ikai ke ‘omai honau ‘inasi ki he Pule’angá koe’uhí ko e ngaahi me’a na’e hoko. Kau ia he me’a ko e maumau lao 'Eiki Sea. Pea ‘oku lava pē ke tali he Pule’anga ‘o e ‘aho ko iá. Fokotu’u atu Sea ke fai ha’atau ngāue ki he me’á ni ka tau hoko atu.

Aisake Eke: Sea kātaki, tapu mo e Feitu'u na, tapu pea mo e Feitu'u na mo e Hou’eiki Fale Aleá. Ka ko e hā ko ā kātaki pē fakamolemole ‘a e, ko e hā ko ā e me’a na’e ‘omai mei Tongatapu 5 ‘inasi na’e ‘ikai ke, ‘ikai ke maumau, maumau lao ko ā pe ko e, pe ko e kātaki.

Lord Tu'ilakepa: Sea, me’a ko ena na’a ke mea’i ko ē ‘o fekau’aki pea mo hono vahe e pa’angá ‘e he Poaté Vahenga Mālōlō ‘a e ni’ihi na’e ‘ikai totonu ke nau vahenga mālōlō. Kae tafoki hake pē Sea he ‘aho ko iá ‘o vahe e pa’angá ia ‘o kau ai ‘a e ni’ihi na’e te’eki ai ke, ‘oku ‘asi pē he miniti’i 'Eiki Sea pea na’e ō atu ‘a e komiti ko ení ‘o ‘ilo ia. Fekau he tangata’eikí ‘alu ki homou ‘apí he ‘oku ke faihala. ‘ikai ke ‘i ai ha toe me’a ‘e fai pē ‘e fanongo ki ai e Falé ni ko e fekau pē ke ‘alu ki ‘api. Ke ‘alu mo ‘ene maumau lao na’e fai ‘i loto he fu’u he poaté. Ko e me’a ia ‘oku tau faka’amu ke fai mo ‘ilo’i ko e hā ko ā e me’a ‘oku hoko ki he poaté mo e hikihiki ‘uhilá. Taha e ngaahi me’a ‘e Fakafofonga, ngaahi fu’u pāneli ko ena ho vahengá.

Ko e hā e ...

Poupou tukuhifo Lipooti Komiti ‘Uhila ki he Komiti Kakato pea ke fakakau mai ha kau mataotao mo ha kau taukei ke tokoni ki he ngāue Komiti

Paula Piveni Piukala: Sea ke u ki’i tokoni atu ki he ‘Eiki Nōpelé. Pea ko e fa’ahinga ‘uhinga foki ia Sea ‘oku ‘ikai ke u loto ke mole hoku taimi he tukuaki’i fakafo’ituitui. Ka ko e, ka ‘oku mahino pē kiate au ko e anga ia ‘ene a’usiá. ‘E ...

<002>

Taimi: 1215-1220

Paula Piveni Piukala: Sea ko e *smart meter* ‘oku faka’ofa’ofa pē mo e *smart meter* ia. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha palopalema ia he *smart meter*, ko e palopalema ia ‘a e founa *governance* mo e *implementations*. Ka ko ‘eku ‘uhinga ‘eku fakalave Sea, ‘oku lahi ‘a e *issue* pea ‘oku ou pou pou atu ki he me’a ‘oku fokotu’u mai ‘e he Nōpele, ke tālanga’i pea ko e ‘uhinga ia hono fiema’u ke ‘alu hifo ki he Komiti Kakato kae lava ke ‘ata’atā hono tālanga’i.

Sea ‘oku ‘i ai ‘a e *conflict of interest*, ‘i ai mo e ngaahi *contracts* te u ‘oatu ma’a pē. Nau *fail*, na’a nau *fail to meet the conditions* kae kei *pay out* pē ‘e he kautaha ko eni, lolotonga ‘a e faingata’a’ia ‘a e kautaha. Ko e ‘uhinga ia ‘oku ou pehē atu ko e kole atu Sea, tukuhifo ki he Komiti Kakato ke toki vete mei ai ‘a e ngaahi makatu’unga ke hoko atu ki ai ‘a e talafatongia ki he komiti kapau ‘oku mou kei loto ke fakamo’ui ‘a e komiti. Ka ‘oku ou fokotu’u atu, fakakau mai ‘a e kau tekinikale, ‘oku fiema’u ke ‘i ai ha kau *accountant*, fiema’u ke ‘i ai ha kau lao, fiema’u ke ‘i ai ha kau ‘enisinia ‘i he ‘ātakai ko eni, ke nau kau ke tokoni ki he kau Mēmipa. ‘Oku ‘ikai ke ‘uhinga ‘enau Mēmipa Fale Alea, ke *automatic* pē ‘enau ma’u ‘a e taukei ke fai’aki ‘a e *investigation* ko eni Sea.

‘Eiki Palēmia: Sea ko e ki’i tokoni atu pē, pea kole atu ai pē ke pāloti. ‘Oku ou tui au ‘oku lava tonu pē ke ui ha kau tekinikale ia ‘a e komiti, ka ko e taimi tatau pē Sea hangē ko ē ko e feme’a’aki, ‘i he, te tau kapau ‘e ‘ave ki he Komiti Kakato, ‘e ‘ikai ke tau lava kitautolu ‘o talanoa’i ha me’a ‘oku ‘ikai ke ‘i he līpooti.

‘A ia ko e faka’amu ia ko ē ke fakafoki e līpooti ki he komiti, nau faka’asi mai, ko e ‘uhinga na’e pehē, pea ‘uhinga he na’e pehē, fokotu’u atu ke pehē. Kau ai pē mo e ngaahi *contract* hangē ko e me’a ‘oku me’a ‘aki ‘e Tongatapu 7. Kae ‘uhinga kae fai ha feme’a’aki ki ai he ‘ikai ke tau feme’a’aki tautolu ki ha me’a ‘oku ‘ikai ke ‘asi mai ‘i he līpooti. Pea ko e kole atu pē ia Sea ke tali ‘e he kau Mēmipá, fakafoki pē ki he Sea mo ‘ene komiti, fakalelei’i mai ‘a e ngaahi me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e Hou’eiki, pea toki fakafoki mai Sea. Ko ia pē ‘a e fokotu’u, mālō kae kole atu ai pē ke tau pāloti.

Ongo fokotu’u fekau’aki mo e Lipooti Komiti Fili Fekau’aki mo e ‘Uhila

‘Eiki Sea: Ko ia Hou’eiki ‘oku kei 2 pē ‘a e fokotu’u. ‘A ia ko e fokotu’u ko eni ‘a ‘Eua 11, pou pou ki ai ‘a e Tongatapu 7, pea ko eni ‘oku pou pou ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘o Vava’u. Ko e me’a ko ē ‘oku ‘ohake ‘e he ‘Eiki Nōpele na’a ku fakatokanga’i ‘a e me’a ‘e 2 ‘oku fakatokanga ki ai. ‘Uluaki, ke hoko atu’a e feme’a’aki pea ua hangehangē ‘oku fakafisi mai ia mei he komiti. Pea kapau ko ia ‘oku fiema’u ke tau fili ha fetongi ‘a e ‘Eiki Nōpele Vava’u, ki he Komiti Fili ko eni kimu’a pea tau hoko atu ki he ngāue ‘a e komiti.

Taniela Fusimālohi: Sea ko ‘eku ‘ai pē ke u fakama’ala’ala atu pē ‘eku fokotu’u mo hono ‘uhinga, koe’uhi he te tau lava ‘o tokoni ‘i he tēpile 3 ki he tākaki fakamatala ko ē ‘oku hoha’a ki ai ‘a e komiti, ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fakamatala te tau lava pē ‘o fakamaama atu, ke tākiekina ‘aki ‘a e komiti ki he vave ange ‘a e fai ko eni ‘a e ngāue. Ko e ‘uhinga ia ‘a e fokotu’u ko ē ke tukuhifo ki he Komiti Kakato, na’a lava ke tau fai ai ha tokoni pehē ki he komiti. ‘A ia ko e ‘uhinga ia Sea ...

‘Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu pē Sea, he ‘ikai ke lava ‘o fai ha feme’a’aki ki ha līpooti ha me’a ‘oku ‘ikai ke ‘asi mai ‘i he līpooti, pea ko e tokoni ia ko ē ki he Seá hangē ko e me’a na’e me’a ‘aki ‘e he Fakafofonga Nōpele mei Vava’u, ke ‘asi mai ko e hā ‘a e me’a ko ia, he’e tokoni ia ki he Pule’anga pea mo e Tonga Power, kae ‘ai ke faka’asi mai, ‘i he’etau alea’i ha me’a ‘oku ‘ikai ke ‘asi mai ’oku ou tui ‘oku ‘ikai ke fe’unga ia mo e Fale ni he ko e ‘uhingá he ‘oku ‘ikai ke ‘omai ia ‘e he komiti ‘a e līpooti ko ia pē ko e fakamatala ko ia ke fai ha feme’a’aki ki ai.

Ke ‘osi me’a ‘aki pē ‘e Sea, pea ‘oku ou ‘ilo pē ‘oku tau ‘osi mea’i pē ‘e he Hou’eiki Mēmipa, ‘oku pau ke tēpile’i mai ‘a e līpooti ko ia ke fai ha talanoa. Pea ko e faka’amu pē ia Sea, fakafoki fakalelei’i, ha’u ‘omai ai ‘a e ngaahi fokotu’u mo e me’a pehē, ka tau toki sio pē, ko e fakalahi ‘a e ‘enau me’a pehē. Mālō Sea.

‘Eiki Sea: ‘Eua 11, tali ‘a e fakatonutonu ‘a e ‘Eiki Palēmia. ‘Oku ou kole atu ke tau pālōti. Tongatapu 4 me’a mai.

Fale’i fakalao ki he Komiti Fili ‘Uhila ke ‘oua ‘omi ola ngāue Komiti na’a uesia ai konga hono 2 ‘enau palani ngāue

Māteni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na Sea, ko e ki’i fakakakato atu pē ia ‘a e fakamatala ko eni ko e tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai ‘a e līpooti, ko e fale’i fakalao pē eni na’e ‘omi kia kimautolu ‘e he kau loa ko ē ‘i he līpooti. Pea nau fale’i ko ē na’e ‘omai ko e fokotu’utu’u ke ‘omai ‘a e ola *interim*. Ka ko e fale’i ko ē na’e ‘omai kapau ‘e ‘omai ‘a e ola te ne hanga ‘e ia ‘o uesia ‘a e konga 2 ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e taumu’á, ko e lau ko ē ‘a e kakai, ko e taumu’a ia Sea.

Ka ko e fakakakato atu pē ia ko e anga ia ‘a e fakakaukau ‘a e komiti’i Sea ‘i he fale’i na’e ‘omai ki ai ke fakakakato ‘a e konga 2 pea ha’u kakato ai ‘a e līpooti.

‘Eiki Palēmia: Ko e ki’i tokoni pē ia Sea kae toki fai ‘a e pālōti Sea. Kapau ‘oku ‘omai ‘a e līpooti ia ‘o ne ‘omai ‘a e mo’oni, pea ko e me’a ia ‘oku tonu ke ‘ilo ‘e he kakai ....

<005>

Taimi: 1220-1225

‘Eiki Palēmia: ... ‘a e mo’oni, he ‘ikai ke tonu ke taki hala’i e kakai ia ‘o kapau ko e lipooti mai pea tau felotoi ko e mo’oni ia e me’a ‘oku hoko ko e palopalema ē pea ko e me’a eni ke fai, he ‘ikai ke tonu ke uesia ai. Ko e me’a pē ‘e ala uesia ai ko e ‘ilo ange he kakai ‘a e palopalema mo e fokotu’u fakakaukau mai ko eni ‘a e komiti ke fai ha ngāue ki ai mālō Sea fokotu’u atu.

Poupou ke fakafoki Lipooti Komiti Fili ki he ‘Uhila ‘o fakalelei’i & fakakakato mai ngaahi me’a fiema’u mei he Fale

Lord Tu’iha’angana: Sea ko e ki’i miniti pē ‘e taha kātaki pe ...tapu mo e Feitu’u na tapu mo e Hou’eiki e Fale Alea. ‘Eiki Sea ko e tu’u pē motu’a ni ia ke ‘atu e fakamālō ki he Sea e komiti kae ‘uma’ā e kau Mēmipa ‘a e komiti he ngāue lahi ko eni ‘oku hoko. ‘Oku mahino he feme’a’aki ko eni ‘Eiki Sea ko e tu’u atu pē motu’a ni ia ke u poupou atu ki he fokotu’u ko ē ke fakafoki ki he komiti ko e ‘uhinga ‘oku hā mai he ‘oku mahino pē ko e konga lahi e fo’I konga hono ua ko eni ki he fokotu’u mai e komiti ‘Eiki Sea ko e talatalanoa mo e kakai ke ‘omai e ngaahi me’a. Ka ko u tui ko e kamata’anga e fokotu’u e komiti ko eni ko e ‘omai e ngaahi ta’efiemālie mei he kakai pea ko u tui ko tautolu ko eni ‘i Fale Alea na’a tau ‘osi ma’u pē ‘e tautolu ‘a e ngaahi me’a ko ē na’e hoha’a ki ai ‘a e kakaí. Kaikehe mahalo pē na’a ‘oku toe ‘i ai ha me’a na’e tokanga ki ai ‘a e komiti.

Ka ko e me’a ‘oku ou tui ki ai ki he fokotu’u ‘Eiki Sea hangē pē ko ē na’e me’a ki ai ‘a Tongatapu 4 ‘a ē fokotu’u ‘a e ‘Eiki Palēmia ko e hā e me’a ko eni ‘oku mou ma’ú pea ‘i he taimi ni hangē pē ko eni ‘oku ‘osi kakato e ngaahi fakamatala mo e ngaahi me’a ke lipooti mai ia ki he Fale Alea ke fai ai ha feme’a’aki ko eni hangē ko eni ‘oku me’a ki ai e Hou’eiki ke tukuhifo ki he Komiti Kakato ke fai ha feme’a’aki ki ai pea ka toki ‘i ai ha toe tala fatongia kehe pea toki hoko atu ia.

Ko ia kole pē ki he ‘Eiki Sea e komiti mo e kau Mēmipa ke fakafoki atu pē ke mou fakakakato mai moutolu e ngaahi me’a ko e me’a ‘a e fika 4 ngaahi fale’i fakalao ko ē he ‘ikai ke kakato kae ‘oleva ko ē ...he ‘oku hangē ‘oku loto e Falé ke ki’i fakatatali atu e fakatalanoa mo e kakai kae ‘omai ai leva hangē ko ē ko e fu’u ‘otu lipooti ko ē ko e hā ‘a e *finding* pe ko ē ma’u ko ē ‘a e komiti ke ;’omai ia ke tau alea’i ‘etautolu ia na’a faifai kuo hā mai ha ngaahi me’a ia ai.

Ko ia ‘oku ou poupou ko ē ki he fokotu’u ‘Eiki Sea mo e kole pē ki he Sea e Komiti ke ‘omai e tali, ke mou foki moutolu ‘o fakakakato mai he tu’unga ko eni ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi me’a ko eni he me’a, kae mai ke fai ki ai ha feme’a’aki ia mālō Sea.

Fale’i kau loea Fale Alea ke ‘oua lipooti e ola ngāue Komiti

‘Uhilamoelangi Fasi: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa e Fale Alea. Ko e fie fakamahino atu pē ko e ngaahi me’a kātōa ko eni ‘oku fai ki ai e tokangá tatau pē ki he me’a na’e me’a ki ai e ‘Eiki Palēmia pea mo e ...na’e ‘osi maau kātōa pē ia ngaahi me’a ko ia ke fakahū mai he lipooti ko eni. Ka ‘oku hangē ko e me’a na’e me’a ki ai ‘a Tongatapu 4 ko e fale’i na’e ‘omai he kau loea mo e kau ngāué ke ‘oleva hono ‘omai e ola koe’uhī ‘e fai e tālanga ia ai te’eki ke ‘osi ‘a e ngāué. Ka ko e anga ‘eku sio he taimi ni ki he fu’u fiema’u ko eni ‘a e Falé ko ia te u loto lelei ke fakafoki mai e lipooti ke mau ō ‘o fakakakato mai ‘a e ngaahi me’a ko ē ‘oku a’u ki ai e fekumi he taimi ni neongo ‘ene ta’ekakato kae fakahū mai ke me’a ki ai e Fale Sea mālō.

Fakafoki Tongatapu 7 ‘ene poupou ke tukuhifo Lipooti Komiti ‘Uhila ki he Komiti Kakato

Paula Piveni Piukala: Ko u *withdraw* atu ‘e au ‘eku fokotu’u Sea ke tukuhifo ki he Komiti Kakato. ‘Oku ou tui ‘oku ‘uhinga lelei e me’a ko eni ke ‘ave ki he komiti ke fakakakato meia nautolu mālō.

'Eiki Palēmia: Sea kapau 'oku loto e Sea ko eni hangē ko 'ene me'a ke fakafoki ange pea tuku ā e 'ai ke pāloti Sea ko e pou pou atu pē ki he ngāue 'a e komiti mo e Sea mālō.

'Eiki Sea: 'Eua 11 ko ho'o fokotu'u na'e pou pou ki ai 'a Tongatapu 7.

Fakafoki 'Eua 11 'ene fokotu'u ke tukuhifo Lipooti Komiti Fili ki he 'Uhila ki he Komiti Kakato

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea kapau ko e me'a ia 'a e Sea 'o e komiti pea tau fai pē ia kae toki fakafoki mai kae toe *update* mai e lipooti ko e hā e tu'unga 'oku 'i ai mo ha toe me'a te nau sio ki ai, mālō Sea.

Fokotu'u ke 'ai ha taimi pau ke kakato mai ki ai ngāue 'a e Komiti Fili ki he 'Uhila

Paula Piveni Piukala: Sea kātaki pē he toe tu'u hake kei tātaki atu pē fokotu'u ko ia ke 'oange ha *timeframe* ke nau foki mai ai fu'u tōtōmui 'aupito e lipooti ko eni ke ...mālō Sea.

'Eiki Palēmia: Pou pou atu Sea tonu ke 'ai ange pē ha māhina 'e taha taimi pehē kimu'a pea tāpuni ko eni e Fale Sea mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u tui 'oku fu'u fuoloa e mahina 'e taha 'o he hangē ko hono fakahoko mai na'e 'osi maau pē nautolu. Ko e ki'i teknikale pē na'e ta'ofi ai. 'A ia ko e pehē uike kaha'u pē kapau 'e fakahū mai ai.

Lord Tu'iha'angana: 'Ai pē he fakafuofua e Sea e komiti he ko ena na'e 'osi maau pē 'ū me'a pe te nau ...hangē 'oku tau 'osi he uike kaha'u pea tau *break* ai pea toki hū mai 'i 'Epeleli.

'Uhilamoelangi Fasi: 'Eiki Sea ko e ...

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 2.

'Uhilamoelangi Fasi: 'Oku ou faka'amu pē 'e fakatokanga'i pē he Fale 'a e ngaahi ngāue lahi 'a e kau sekelitali 'oku nau ...

<007>

Taimi: 1225-1230

'Uhila Moe Langi Fasi : ... ngāue lahi ki he ngaahi Komiti kehekehe. Lava pē ngāue kae tuku mai e taimi ke lahi koe'uhi ke fakaavaava taimi ki ai 'a e ngāue ko eni 'a e kau Sekelitali pea mo e Komiti foki. Ko u tui mahalo 'oua 'e toe si'isi'i hifo he uike 3 e taimi kae lava leva ke 'ai fakalelei e ngāue.

'Eiki Sea : Hou'eiki ko u fakatokanga'i ko e taimi ngāue 'a e Falé 'oku tau lau ki he 'aho 07 'o Mā'asi, pea toki foki mai e Fale hili e mālōlō ko ē ki he Easter he 'aho 03 ko eni 'o 'Epeleli. 'A ia ko u tui mahalo ko e taimi fe'unga ia ke ngāue ki ai e Komiti. Ka kimu'a pea tau hoko atu ki ai Hou'eiki , te u kole atu ke fetongi 'a e Fakafofonga mei he tēpile Hou'eiki Nōpele, 'a eni Nōpele Vava'u 'aki e Fakafofonga Fika 1 ko eni 'o Ha'apai.

'Eiki Palēmia : Kole pē ki he Fakafofonga Nōpelé ke pine ai leva, he 'oku ne mea'i e ngaahi me'a lahi ke tokoni ki he Sea. Ko e anga pē ia e kole Sea kapau 'oku tu'ulahoko ai pē 'ene ...

Lord Tu'ilakepa : Sea fakamālō pē ki he 'Eiki Palēmia, na'e 'ikai foki ke u fakafisi au ko 'eku talaatu pē 'e au ia 'a e tu'unga ko ē 'oku 'ikai ke .. Ko e talu ē 'emau Komiti mai 'anefē 'Eiki Sea. Pea 'oku fai pē ho'o tu'utu'uni talangofua ki he Feitu'ú na ka ko u.. me'e me'a lelei. 'Oku 'i ai e me'a 'oku mahu'inga mahu'inga pea 'ai 'aupito 'aupito ia ke mahu'inga 'Eiki Sea. Ko u tali pē 'e au 'Eiki Palēmia, 43ko u fokotu'u atu pē 'e au 'Eiki Sea ke tuku pē aa ke u ha'u pē 'o muimui holo he Fakafofonga Fika 2, pē ko e hā 'ene me'a 'e me'a mai mo ia he hoko maí, pea hoko atu ai pē mo 'etau ngaahi .. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Hou'eiki te u kole atu ke tau pālōti hono fakafokí fakataha pea mo e fatongia 'a e Komití pehē foki ki he 'aho ke lipooti mai ai ki he Fale. Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala : Sea kātaki pē ko 'eku hoha'á 'aku ia pē 'oku ngofua ki he Komiti ko eni ke nau *co opt* mai ha kakai mei tu'a. He ko e ngāue faingata'a eni hono 'analaiso.

'Eiki Sea : Tongatapu 7 ko e kaveinga ia 'a e Komití, pea ko e me'a pē ia 'a e Sea ke ne *co opt* ha taha ko e naunau ia e ngaahi Komiti Fale Aleá ko e me'a ia 'oku makehe ai 'a e Fale.

Paula Piveni Piukala : Kātaki pē Sea ko u fo'ou ka ko e anga ia 'eku fakakaukau. 'E fakapotopoto ke tau *co-opt* mai ha kau tekinkale ke tokoni ki hono 'analaiso e ngaahi me'a *massive data* ko eni. Mālō Sea.

Pālōti 'o tali fakafoki Lipooti Komiti Fili ki he 'Uhila, fakakakato fiema'u Fale Alea pea ke lipooti fakafoki mai he 'aho 3 'Epeleli 2024

'Eiki Sea : Hou'eiki ko ia kole atu ke tau pālōti 'a e fokotu'u ko eni 'a e Sea Komití ke fakafoki e kaveinga ko eni ki he Komiti, ke lipooti mai 'i he 'aho 03 'o 'Epelelí, pea ke nau 'omai 'enau lipootí 'o fakatatau ki he fiema'u ko eni 'a e Falé ke 'omai ha'anau fokotu'u 'o makatu'unga 'i he konga 'uluaki 'o 'enau polokalama ngāue. Ko ia 'oku loto ke tali e fokotu'u 'a Tongatapu 2 fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : Sea loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vatau Mefi Hui, Vaea Taione, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. 'Eiki Nōpele Tu'ivakano, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. Loto ki ai e toko 20. ...(mate 'a e maika)...

'Eiki Sea : Ko ia 'oku 'ikai loto ki he fokotu'ú fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : 'Ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki. Ko u fakatokanga'i ko e 'asenita fika 4.2 ke toloi fakataha pē ke fakafoki fakataha mai mo e lipooti ko eni 'i he 'aho 03 'o 'Epeleli.

Hou'eiki mou fakatokanga'i 'etau taimi, kimu'a peau toloí ko u fakatokanga atu ko e Komiti 'Atakai mo e Feliliuaki e 'Ea tau fakataha he 12:00. 'A ia ko e hili pē hono toloí pea mou kātaki mai ki he fakataha. Toloí e Fale ki he 2:00.

(Toloí 'a e Fale Alea ki he 2:00pm)

<008>

Taimi: 1415-1420

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakaafanua ki hono me'a'anga)

<009>

Taimi: 1420-1425

'Eiki Sea: ... Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki kole atu ke tau liliu ai pē 'o Komiti Kakato.

(Pea na'e liliu 'o Komiti Kakato pea me'a hake ai pē 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato, Lord Tu'ilakepa ki hono me'a'anga)

Alea'i Fokotu'u Faka- Fale Alea 'a e Fakafofonga 'o Tongatapu 4

Sea Komiti Kakato: Tapu ki he 'Otua Mafimafi 'i hotau lotolotonga, fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia Le'ole'o kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā, fakatapu atu ki he kau Fakafofonga e Nōpele kae 'uma'ā e Fakafofonga Kakai, fakatapu atu ki he kakai 'o e fonua kae 'uma'ā e kau ngāue. Tau fakafeta'i pē koe'uhí 'oku kei, mou kei laumālie lelei pē. Hou'eiki 'ikai ke u toe talanoa ki ha ngaahi me'a tukufakaholo mo toe fakalōloa 'osi fai e talafatongia he tangata'eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga. Pea ko u pehē ke tau hoko atu mu'a 'etau feme'a'aki 'o fakatatau mo 'etau 'asenita.

Ka koe'uhí 'oku ou fakatokanga'i atu 'oku ulo e maama 'a 'Eua 11, 'Eua 11 hā e me'a 'oku ke tokanga ki ai fakamolemole ka tau hoko atu.

Poupou'i founa fili fakalukufua he ko e fuofua fatongia e Fakafofongáke ngāue fakalukufua ma'a hono vahengá

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea pea tapu mo e Feitu'u na pea tapu pea mo e Komiti Kakato kae fai atu pē ha, ha ki'i malanga nounou pē koe'uhí ko e fokotu'u ko eni 'a e anga 'ene mahino ko ē ki he motu'a ni pea mo e fakakaukau ko ē ko e hā 'a e halafononga ko ē ki he kaha'u. Kapau mu'a 'e ki'i 'ai hake pē 'a e fokotu'u Kalake ke tau sio. Kka u kamata atu pē mu'a 'i he 'i he fo'i me'a ko eni fo'i poini ko eni Sea. Ko u faka'amu pē ke 'oua 'e to'o 'e ha taha 'eku malanga ko eni 'e fai ko ha me'a 'oku tuhu hangatonu ki ha taha pē ko e feinga ke tukuhifo ha taha. Ko 'eku feinga pē eni ia 'a'aku 'o hangē ko e ko e fakamalanga ko ē 'oku fa'a fai 'e he 'Eiki Tokoni Palēmia ko e kinikini 'a e halafonongá, he ko u tui ko 'ene 'ata'atā pē 'a e ngaahi poini lalahi 'oku tau lava tautolu 'o sio ki he kaha'u.

Ko e fokotu'u ko eni 'oku 'omai 'e Sea 'oku 'ikai foki ke, ke kaunga hangatonu e fokotu'u ia ko eni ki 'Eua, 'Eua 11. Ko hono 'uhingá talu pē ia mei mu'a ko 'Eua ia 'oku fili faka fili fakalukufua pē ia. Ka ko e me'a ko ē 'oku mahino kiate au 'e Sea 'a e taimi ko ē 'oku fai ai 'a e fili fakalukufua 'oku ifo kia kita 'ete ngāue fakalukufua Sea. 'I he 'i he 'uhinga ko eni Sea, ko e taimi lahi 'oku ne hanga 'o tesi'i 'a 'ete kātaki pea mo e anga 'ete ngāue pea 'ikai ke ngata ai 'oku ne to'o meia kita 'a e siokitá. Pea to'o meia kita 'a e fakatonutonu pē ko ē 'o e 'ofa. Pea 'oku 'ikai ke te hanga kita 'o tuku kimui ha taha ka 'oku te feinga ke te vāofi ai mo e kakaí. Ko e me'a ia 'oku lave'i he motu'a ni 'i he taimi 'oku fai ha fili fakalukufua.

Ko e vāhenga ‘e tahá ia Sea ‘oku toko si’i fe’unga pē ia ke fai ai ‘e ha Fakafofonga ha’ane ngāue. Ka u ki’i ‘ai ange ‘a e fo’i poini ko eni Sea he koe’uhí ko e taha eni ia ‘o e ngaahi me’a ‘oku ne fa’a fakatupunga ko ē ‘a e matāmama ‘i ha sisitemi ko e sisitemi fili. Na’e fokotu’u pē ia ke ngāue lelei ka ‘oku ‘alu ia ‘o hoko ko e palopalema pē te ne fakatupu ha palopalema.

‘A ia ko e, ko e kapau te u kamata ‘aki pē fo’i me’a ko eni he ‘oku ‘ilo pē ia ‘e he tokotaha Fale Alea kotoa pē, ko e me’a fika ‘uluaki ‘oku tokanga ki ai ha Fakafofonga ia ke toe lava mai pē ia he fili hokó. ‘Ikai, ‘oku ‘ikai ke u tui au ‘e toe hanga ‘e ha taha ia ‘o to’o e fo’i mo’oni’i me’a ko ia he ‘oku fakamo’oni’i ia he ngaahi tālanga lahi mo e ngaahi lipooti. Ko e me’a ko ē ‘oku tokanga ki ai ‘a e, ‘a e kanititeiti ke toe lava mai he fili. Ka kapau ‘oku ‘i ai ha Fakafofonga ia ko e Fakafofonga ‘oku, ‘oku tokanga ia ki he lelei fakalukufua ko e me’a ia ‘oku ui ko e Fakafofonga.

Sea ko e pehē ko ē ‘i he ngaahi malanga ‘oku tau fanongo ki ai ko e, ko e fiema’u ko ē ke vāofi mo e kakaí’o pehē ‘oku fu’u lahi tokua ha feitu’u ia ke fai ai ha vāofi mo e kakai. ‘Oku ‘ikai ke u tui au ia ‘e Sea he ko e ki’i fonua si’isi’i eni. Ko e me’a ‘oku ou tokanga au ia ki ai ‘oku ‘i ai e tukupā ‘a e Fakafofonga pē ‘oku lahi fēfē ‘a e vāhengá, ka ‘oku ‘i ai ‘ene tukupā ‘a’ana ia he ko hono fuofua fatongia ia ke a’u ki he tokotaha kotoa hono vāhengá.

‘Oku tau pehē foki ko Tongatapu ‘oku fu’u lahi ka ‘oku ‘osi mahino pē ‘a Tongatapu ni ia ‘oku ‘osi vahevahe pē ia ki he vahevahe fā ‘i he ngāue ko ē ‘a e Pule’anga ki he ngāue ko ē ki he kakai, ‘oku ‘osi mahino pē ‘a Hahake ko Vaheloto ko Hihifo pea mo Nuku’alofa. Ko e fatongia ia ‘o e Fakafofonga ki he vāhenga ke ne ‘i ai ha’ane palani mo ha’ane fokotu’utu’u ke a’u ma’u pē ki he kakai he taimi kotoa pē ‘oku nau fiema’u ai.

Ka u ‘oatu pē mu’a Sea ...

<009>

Taimi: 1425 – 1430

Taniela Fusimālohi: ... ko e ki’i fo’i poini ko eni ‘oku ou tui ko e kamata ia ko ē ‘a e matāmama ko ē ‘o ‘etau fokotu’utu’u ke ‘i ai ha founa ke fakahoko’aki ha ngāue pea kamata leva ke tesitesi’i pe hū mai ‘a e fa’ahinga fakakaukau ‘e ni’ihi ke ne hanga ‘e ia ‘o uesia.

‘Uluakí Sea ko e fatongia ko ē ‘o e Fakafofongá ki he vāhengá ko e fatongia fakahangatonu ia ki he vāhengá, *exclusive*. ‘Alu hangatonu, ‘e *-exclusive* pe ia ki he vāhenga pe ko iá, pea te ne fai pe ‘e ia ‘ene ngāué fakahangatonu pe ki he vāhengá. ‘I he tafa’aki ko ē ‘e tahá ko e fatongia ko ē ‘o e Minisitā ko e fatongia fakalukufua ia Sea, *inclusive*

Sea Komiti Kakato: ‘Io, mou fakama’ama’a he ko ena kuo ‘osi fakama’ama’a ‘a Fika 7 ia.

Taniela Fusimālohi: ...Ka ‘oku mo’oni ‘a Tongatapu 1 ‘i he’ene malanga ‘oku fa’a to’o foki ‘ete taimi he taimi ‘oku te minisita ai ‘o si’isi’i ‘ete taimi mo e kakaí. Ka ko e pole lahi ia kia kita ka ‘okú te Fakafofonga ko hoto fatongia fakatauhi sipi ko ē ke te a’u ai ki he kakaí.

Ko e palopalema leva eni Sea, ‘oku ‘i ai e taimi ‘e ni’ihi, fa’a ma’u hala ia ‘e he Minisitā ‘o pehē ko e fatongia fakahangatonu mo e fatongia fakaminisitā. Pea ‘alu hono fatongia ko ē ko ē ko e Fakafofonga, toe muimui atu ia pea mo e me’a ko ē ‘oku fai ki ai e ‘uhingá ke vahevahe tataú.

‘Eiki Palēmia: Kole pe mu’a ke u fakatonutonu e Fakafofongá, Sea ko e fatongia

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu

Fakatonutonu mei he Pule’anga fekau’aki mo e fatongia ‘o ha Minisita

‘Eiki Palēmia: Ko e fatongia ‘o ha Minisitā ‘oku ‘osi *define* fakalelei mai ‘e he Laó. ‘Oku ‘ikai ke toki ‘alu atu ha Minisitā ia ‘o ne toki hanga ‘o talamai ko hoku fatongia ē. Ko ho’o tali ko ē ‘a e ui atu ke ke me’a mai ‘o hoko ko e Minisitā ko ‘ete tali ia mo e fokotu’u, mo e fatongia ‘oku tohi’i mai he takitaha lao.

Tau pehē pe ko e Potungāue Polisi ‘osi mahino mai ‘a e fatongia e Minisitā ko iá. Tau pehē ko e Minisitā Mo’uí, ‘osi mahino. ‘A ia ko ‘eku ‘uhingá pe ‘a’aku ki he Fakafofongá ‘okú ne pehē ‘okú te ‘alu atu kita ‘o fulifulihi’i, ‘ikai. ‘Oku te ‘alu atu te te fai ki he tu’utu’uni ko ē e lao ko iá. Pea ko e me’a ia ko ē ‘oku hangē pe ko ē ‘ou fa’a me’a’aki ‘e Tongatapu 7. ‘Oku mau taliui ai ‘omai ai *annual report* ki he Falé ke ‘i ai ha’o le’o ai ‘o kapau ‘oku pehē. Ko e potungāue ko eni ‘oku tonu ke toe tokanga mai ki hē mo ē. Ko e me’a angamaheni ia e Falé ni Sea, kae ‘oua ‘ai ke pehē ko e ‘uhinga ‘a e fili fakalukufuá mo e fili fakavāhengá ‘oku palopalema ē, ‘ikai. ‘Oku tohi’i mahino mai ‘e he laó pea ‘oku ‘osi mahino fai e lipooti mai ki heni pea ‘e lava ‘o fehu’ia ai ‘e he Fakafofongá ha ngaahi me’a e ngaahi potungāue, ngāue fakalukufua ko ia ai, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō, Tongatapu 7

Paula Piveni Piukala: Sea, tapu mo e Sea pea tapu ki he ‘Eiki Palēmiá, tapu ki he kau Mēmipá. Ko u kole pe au eni he loto hangamālie Sea, mahino ‘aupito pe kia au e natula e ‘Eiki Palēmiá ka ko u toe ongo’i ta’eoli’ia au. Ko u toe fie foki au ia kitu’a Sea. Kapau ko e ‘atunga e ki’i tukuange ke lava e malanga te tau talanoa’i pe tautolu e ‘isiu he funga tēpilé ‘o maama. Kae ‘oua mu’a te ne ngāue’aki e *abuse* ‘a e founa ngāue ‘oku ‘omai ... ka tau talanoa ‘atamai lelei pe Sea

‘Eiki Palēmia: ‘A ia ‘okú ke tukuaki’i ... Fakafofonga, ko e fehu’i pe ia. ‘E Sea ‘oku sai pe ia ko u poupou au ki he malangá. Ka tau nofo pe he tōpikí, ‘oua ‘e ngāue’aki ia ke tāpalasia ha ngaahi mo’oni’i me’a ‘o ‘alu ia ‘o tataki hala’i ‘aki e kakaí. Ko e ‘uhinga pe ia

Paula Piveni Piukala: Ko u fokotu’u te ne lava pe ‘e ia ‘o fakatonutonu ...

Sea Komiti Kakato: ‘E Hou’eiki mo me’a hifo ki lalo ē. Mou me’a kotoa ki lalo fakamolemole pe Fakafofonga Tongatapu 7. ‘Oku ‘i ai pe homou totonu ho’omou ngaahi faka’uhingá pea ‘oku ‘i ai e fakatonutonu. ‘Io ‘oku ‘i he Sea ke fai ha’ane me’a fekau’aki mo e fakatonutonu ko iá pe ‘oku tonu pe ‘oku ‘ikai tonu ‘a e feme’a’akí. Ka ko e uike kuo ‘osí ko u lave’i pe na’e ‘ikai ‘i heni e Feitu’u na ka na’e malava pe ke ke me’a mai ‘i he letiō ‘o fekau’aki pea mo e feme’a’akí. Na’e lahi ‘a e feme’a’aki ‘o taku ‘o pehē ko e fakalukufua ko e ‘ohake pē he ngaahi vāhengá ‘e ni’ihi ‘o ‘ikai kau e ngaahi vāhengá.

Paula Piveni Piukala: Sea ko ia, na’á ku fanongo pe au ia, ko ‘eku kolé pe ‘a’aku ia ke u tukuange malanga ke, he ‘e maama pe.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha totonu ha Mēmipa he Falé ni ke ta’ofi atu

Paula Piveni Piukala: ‘E Sea

Sea Komiti Kakato: Tuku kehe ‘o kapau te ke fakatonutonu pea ‘i he motu’á ni leva ke ta’ofi e Mēmipá ke me’a ki lalo kae fai e fakatonutonu.

Kole ke ngāue’aki ‘a e loto hangamālie ke fakahoko ‘aki ngaahi fakamalanga

Paula Piveni Piukala: Sea ko ‘eku kole’aki pe ‘e au ia ‘a e loto hangamālie. Ko e ‘uhingá ke fakasi’isi’i e mole ‘etau taimí. Ko u ‘ilo pe ‘e au ia ‘e toki ‘i ai pe hono taimi ke ne tu’u ‘o fakatonutonu ha me’a kae tukuange mu’a e tipeití ke laumālie lelei, anga ia e kole e motu’á ni.

Sea Komiti Kakato: Sai pe tau fanongo pe ki ai, ‘Eiki Palēmia

‘Eiki Palēmia: Sai pe Sea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha palopalema ia he’etau fanongo ki aí kae fanongo pe ki he me’a ki he me’a ‘oku mo’oní Sea. Ka ko e ‘uhinga pe ia ko ē ‘a e taimi ia ke fakatonutonu ai kapau ‘e tuku leva ia kimui pea ‘e to’o leva ‘etau faingamālie ke fakatonutonu ha me’a ‘oku tau pehē ‘oku hala. Ka ko u loto pe au ia ke tuku e malanga ka tau nofo pe mu’a ‘i he me’a ‘oku mo’oní mo e me’a ‘oku fai ki ai e ngāue. Mālō Sea. ...

Sea Komiti Kakato: Hoko atu ‘Eua 11

<010>

Taimi: 1430-1435

Taniela Fusimālohi: Malo Sea hange pē ko ‘eku fakahoha’a he kamata ‘oua ‘e to’o eni ia ko ha tuhu ki ha taha. Ko e ngaahi mo’oni’i me’a pē eni ia ‘oku tau fe’ao mai mo ia kae tuku pē ke u fakama’ala’ala he ko e kinikini takai eni ke mahino ko ē ‘a e poiní mo e maea lalo ko ē mo e ‘uhinga ko ē ‘oku fou mai ai ha fokotu’u pehē ke tau fanongo ki ai. ‘A ia ko e matāmama ko ē na’a ku talanoa ki aí ... ko e fekau’aki foki ko ē mo e vahevahe ‘o e koloá mo e faingamālié. Kapau ‘e hoko ‘a e ma’u hala pehē pe ko e fetu’oaki pehē ko e me’a faka-Minisitā ko e me’a fakahangatonu ki hoto vāhengá ‘e hoko leva ai ‘a e palopalemá. Pea ko hono matāmamá leva eni ‘i he lau ko ē ‘a e kau ‘ekonōmiká ‘oku ne hanga ‘e ia ‘o va’etu’ua pe ‘oku ne *distort* ‘a e vahevahé mei he’ene lele nōmolo.

Ko u tui ‘oku ‘i ai pē me’a ‘oku tau ui ko e *normal distribution*. ‘A ia ‘oku fulihi leva he taimi ko ē ‘oku tau hū atu ai ‘o toe kau pehē ‘i he me’a na’e fakatoka pe ia ki hono ‘uhinga. ‘Oku ‘osi ‘i ai ‘a e palani fakalukufua ia mo e lao mo e tu’utu’uni ke fai ki ai e ngaahi potungāue mo e tufa ‘o e koloá mo e faingamālié ke taau, fakapotopoto mo fai fakalelei. He ‘oku ‘i ai mo e ngaahi lipooti fakavāhenga ke fai ki ai pea mo e ngāué. Kapau ‘e tuku ke pule ‘a e me’a pehē pea ‘e hangatonu leva ‘a e ngāue ko ē ‘oku faí, ‘e foki leva ki he *normal distribution* ko ē ‘oku ou talanoa ki aí.

Ko e kau ngāue fakapule’angá foki Sea pea mo e ngaahi potungāué, ‘oku ‘ikai foki ngofua ia ke nau politiki. ‘Oku pule’i ‘enau ngāué ‘e he palani pea mo e tu’utu’uni, ko e me’a ia ‘oku pulé. Pea kapau leva ‘e faipau ki he palani pea mo e ngaahi tu’utu’uni he ‘ikai ke toe hoko ha palopalema ia ‘i he sisitemí ‘o kapau ‘oku pehē. He ko e tupunga ko ē ‘a e sio pehē ‘oku *unfair* ‘oku ‘ikai ke tufa fakalelei ko e ala hoko ha ngaahi palopalema pehē hangē ko e me’a ko ē ‘oku ou fakamatala ki ai. He ‘oku fa’a ‘i ai taimi ‘e ni’ihi ‘oku fa’a tuku ia he tafa’aki kae pule ‘a e Minisita ia kae ‘ikai pule ‘a e palani, lao mo e tu’utu’uni. Ka mou fakatokanga’i ange Sea ko e mafai ‘oku ‘oange ‘e he laó ki ha Minisitā ko e mafai fōmolo. Mafai pē ke tali ke sio ‘oku lelei

e me'a kotoa, 'oku fai ki he laó mo e tu'utu'uni mo e palani pea toki 'omai 'ene fakamo'oni. Ka u 'oatu e ki'i fakatāta 'e ua ko eni Sea he taimi 'oku fehalaaki ai.

Ko e Potungāue ko eni e *MOI* 'oku 'i ai e Malini, Potungāue Malini. 'Oku nau sivi fakatatau ki he laó mo e tu'utu'uni mo e konivesio fakamāmani lahi 'a e folau vakatahi. Ko 'ene ala atu pē ha taha 'o kau henau laó mo kau henau ngāue ko ē 'oku fai, hoko e fakatu'utāmaki. 'Oku mou sio he fakatu'utāmaki 'oku hoko ko e ala atu 'a e ma'u mafaí 'o liliu 'a e me'a na'e 'omai ai ko e fale'i 'o talamai, fai pē.

'Eiki Palēmia: Nau, Sea tuku ke u fakatonutonu.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Palēmia: Nau loto au ki he me'a 'a Tongatapu 7 ka ko e, 'Eua 11 ia 'oku nofo pe ia 'o 'ai e ngaahi me'a, ko e tu'uaki mamafa eni Sea. Te'eki ke 'omai ha lipooti 'e taha fekau'aki mo e me'a ko iá pea 'oku tonu pe ia, kātaki pē Tongatapu 7. 'Oku tonu pe ia ke akonaki'i 'a e Fakafofongá ke 'oua te ne 'omai ha me'a 'oku te'eki ke tēpile'i heni ha tu'uaki mamafa pehē. Ko e anga pē 'eku me'á kātaki pē Tongatapu 7 nau meimei kau atu au he *spirit* 'etau tali ke 'osi 'ene me'á ka he 'ikai ke lava 'o tuku 'a e fa'ahinga tu'uaki'i pehē ta'e'iai ha pepa 'oku 'osi 'omai 'aki ki he feitu'uni Sea. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea mālō. 'Oku 'ikai ko ha'aku tukuaki'i ko e fakatāta he koe'uhí na'e 'osi hoko pe ia kimu'a.

'Eiki Palēmia: Ko e kole pē Sea ...

Taniela Fusimālohi: Ka u 'oatu mo e ...

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga.

'Eiki Palēmia: Ke ke faitu'utu'uni mu'a ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga.

'Eiki Palēmia: Ki he fakatonutonu.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga! Ko e fakatonutonu ē kuo 'omai.

Taniela Fusimālohi: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Ka 'oku ke fakatāta 'aki e me'a mo'oni.

Taniela Fusimālohi: Ka u 'oatu e ki'i fo'i fakatāta kehe ko eni Sea. Ko e potungāue tatau pē, 'oku 'i ai 'enau palani fakalukufua 'anautolu ia ki he tanu e hala, ngaahi e uafu mo e mala'evakapuna. Ko e ofi mai ko ē ki he vaha'a ko ē 'o Siulai mo e fili ko ē, fili Fale Alea ko ē 'o e 2021, hanga he kau Minisitā ia 'e ni'ihī 'o kaiha'asi e me'angāue 'a e *MOI*, 'ave ia 'o fai 'aki ia 'enau ngāue 'anautolu honau ngaahi vāhengá. 'Ikai ke 'i ai ha palani pehē.

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga.

'Eiki Palēmia: Sea.

Taniela Fusimālohi: Ko e taimi ia ko e ‘uhinga ...

'Eiki Palēmia: Kole atu mu’a ki he Fakafofongá ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga!

'Eiki Palēmia: Ke tuku e ...

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ou kole atu ke ke tuku ā mu’a hono tukuaki’í.

'Eiki Palēmia: ‘Ikai pea ko ‘ene tukuaki’í pe ia ...

Sea Komiti Kakato: He ‘uhingá, ‘omai angé ha lipooti ‘e he Feitu'u na ‘a e kaiha’asi ‘e he kau Minisitā.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea.

'Eiki Palēmia: Ka ko e kole atu pē ki ai ko e ‘uhingá he ‘oku ne tukuaki’i mahalo ‘e ia ‘enau kau tama ‘Euá, ka ‘oku ‘ikai ko ha feitu’u eni ke fai e me’a ko iá ‘e Fakafofonga. Fakamālō atu Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea ka u hoko atu au ki he fo’i poini ko ení Sea. Ko e anga pē ‘eku talanoa ki he kinikini ke ma’ala’ala e me’a ‘oku tau ‘alu ...

<002>

Taimi: 1435-1440

Taniela Fusimālohi: ... kapau te u hiki ki he fo’i poini ko eni Sea, ko e ta’u foki eni ‘e 16 ‘a e fai ‘a e talanoa ki he me’a ko eni ka ‘o kapau ko e me’a na’a ku sio ai ki he fo’i fokotu’u ‘e pehē nai kapau ko ha fo’i fehu’i ‘o pehē ke ‘eke ki he kakai pē ‘oku kei fakafiemālie pē nai ‘a e fili faka-vāhenga pē ‘ikai. Kae kehe ka ko hono laumālie ia ko hono tesitesi’i ke tau ō ange ‘o vakai na’a kuo taimi, ke kamata ha ngāue ko e ngāue kotoa pē Sea, ‘oku kamata lelei ‘oku kamata he talatalanoa. ‘Oku ma’u ‘a e mahino lahi ia ‘i he taimi ‘oku fai ai ‘a e pōtalatalanoa, pea ko e laumālie ‘o e fokotu’u ko eni Sea, ‘oku ou tui ko e kamata eni hono vakai’i, ki’i tesitesi angé pē ko e hā ‘a e lau ‘a e kakai.

‘Oku ‘i ai foki ‘a e taimi ‘e ni’ihi ‘oku tau fanongo ‘oku ‘i ai ‘a e *silent majority*, ‘oku nau longo pē nautolu ‘oku ‘ikai ke nau lea mai, kapau he ‘ikai ke tau ō tautolu ‘o fai ha talatalanoa he ‘ikai ke lea mai ‘a e fa’ahinga ia ko ia. Ka ko e me’a ia ‘oku tau feinga ke tau kamata ai ke tau sio angé ko e ‘osi eni ‘a e ta’u ‘e 16, totonu pē ke fai ha ki’i vakavakai. Ki’i talatalanoa pē ‘o fakasiosio ‘o kamata ‘aki ha talatalanoa pē mo tānaki ha ngaahi mahino mo ha ngaahi fakakaukau fakalukufua. Ko e sitepu ‘uluaki pē ia Sea, tau hoko atu ki he sitepu ko ē hono ua, ko e savea.

Na’e me’a ‘a e ‘Eiki Nōpele ki he savea ko e toko 1000 pē, ka ‘e lava pē ia ‘o fehu’ia fakatekinikale mo fakapolofesinale, pē ‘oku hanga ‘e he savea’i ‘o e toko 1000 ‘o fakafofonga’i ‘a e kakai ‘o e fonua. Ko e tali ‘a’aku ia, ‘ikai Sea, ‘oku fu’u si’isi’i, ‘a e tokolahi ia ko eni ke ne tala kotokotoa mai ko e hā ‘a e loto ‘o e kakai.

‘A ia ko ‘etau ‘uhinga leva ‘oku sai ‘a e fanga ki’i savea pehē ‘oku ne fakalika mai, sai ‘a e pōpōtalanōa he ‘oku ne fakalika mai, ka ‘oku pau ke tau ‘osi ia ‘i he levolo ko ia ‘o e talatalanoa, pea tau ‘unu ki he levolo hoko. Ko e levolo hoko ko e fai ‘a e ngaahi savea ‘oku toe lalahi ange ia, tānaki mo e fakamatala ‘oku toe lahi ange ia, fai mo e fakamahino ‘oku toe lahi ange ia, pea mo e toe talanoa mo e kakai ‘oku toe loloto ange ia, ko e taimi ia ke foki mai ai ha līpooti ‘oku mahu’inga mālie ki ho Fale.

Sea ko e talatalanoa ko eni ‘oku fai ki ai ‘a e talanoa, ‘oku ou tui ko hono vakai’i pē, fēfē founga fai ‘o e fili he taimi ni na’e tonu ke fai ha founga ange. Ka ‘oku ou tui Sea ko ‘ene ‘alu ko eni ‘e mahino mai ‘i he kaha’u ha ngaahi tali ia, pea ko ‘etau fakatātā pē ki Tongatapu 1, Tongatapu 1, ‘osi vāhenga pē ia ‘e 4, ‘oku ‘i ai ‘a e kau Fakafofonga ‘e toko 10 nau tautau toko 3 ‘a e vāhenga ‘o fai ai ‘enau ngāue, pea ka ‘ikai fa’u ha’anau kosilio, ‘o fai’aki ‘enau ngāue mo fa’u ha palani ngāue ma’a Tongatapu fakalukufua. Kapau ‘e fokifoki ‘o pehē, te tau kamata leva ke tau mavahevahe mai mei he palopalema ko eni ko u talanoa ko ia, ‘a e pipiki ‘a e faka-vāhenga iiki ki he vahevahe ‘o ‘etau koloa mo e faingamālie ‘o ‘i ai ‘a e ngaahi *case*, kuo kamata ke ‘unu’unu atu ia mo e fa’ahinga ‘o ‘ikai ke nau ma’u lelei ka nau ‘unu’unu atu nautolu mo e monū’ia ko ia pea mo e ngaahi koloa ko ia ‘a e Pule’anga ke pehē ke fakahangatonu pē ia ki ha vāhenga. Pea ‘oku ou tui ko e fo’i taumu’a mahino ia. Sea ko e poini hoko ‘oku ou tui kapau te tau fai pehē te tau ‘unu’unu leva ‘o tatau pea mo e fakakaukau’i ‘i he vaha’a taimi ko ē ‘o e hivangofulu ‘o lele mai ai, na’e ‘i ai ‘a e fakakaukau ke fai mo ‘ai ‘a e *local government*.

‘Oku ou tui ko e faingamālie mo eni ke ‘unu tatau ‘a e ‘unu ki he levolo faka-politikale ‘o ‘unu tatau mo e levolo faka-ngāue, pē ko tahi hangē ko Ha’apai, Fakafofonga ‘e 2, ko e kakai ‘oku tokosi’i fe’unga pē ke fakalukufua kae fakahoko ha ngāue ki ai ‘e he ongo Fakafofonga, ‘o tatau pē mo Vava’u.

‘Eiki Palēmia: Kātaki Sea, ‘ikai ko ha fakatonutonu atu ko e fehu’i eni ia. Ko e fehu’i Fakafofonga ‘oku ke malanga he fakatokolahi, pea ‘osi ko ia pea ke pou pou ki he *local government*, ko e *local government* ‘oku ‘ai faka-vāhenga, ‘a ia ko e ‘ai faka-vāhenga eni tau pehē ko e *local government* ‘i Tongatapu 1, 2, 3. ‘A ia ‘oku ke fehanga hangai pē ho’o me’a pea ‘oku ou ‘eke pē ko ho’o taumu’a ia pē na’e hala pē ho’o fakakaukau ke ‘ai fakalukufua ‘a e kau Fakafofonga Fale Alea ia. Pea ‘ai faka-vāhenga, ‘a e he ko e *local government* ia ko e ki’i fo’i vahe kotoa pē ‘oku ‘i ai ‘ene *government*, mālō.

‘UHINGA ‘EUA 11 KI HA PULE’ANGA FAKAVAHE (LOCAL GOVERNMENT) KE OFI E NGĀUE KI HE KAKAI

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ko e, ko e ...

<005>

Taimi: 1440-1445

Taniela Fusimālohi: ... ‘uhinga foki ko ē ‘o e *local government* ke ofi e ngāue ki he kakai. Ko hono ‘ai ko ē ki he vāhenga iiki he taimi ni. ‘Oku ‘ikai ke u tui ‘oku ngāue lelei ia ai. Ko e toe tahataha hake ko ē ke ki’i lalalalahi hake ai ‘a e vāhenga mo e vahevahe ‘oku ou tui ‘e lava lelei ia ai. Ko ‘etau feinga ko ē ke fakatātā ‘o Tongatapu ni koe’uhī ko e ‘uhinga ko eni Sea ko ‘ene tokolahi he kakai ‘e toko 75000 ‘oku ‘i heni, ‘e kei lava lelei pē ‘o fakahoko ‘a e mōtolo ‘a e *local government* pē ko e pule’anga fakavāhenga. Ko tahi ia ‘osi taimi ia ke pehē Sea tukuange atu e ngāue ke nau fai, fokotu’u ha ngaahi vāhenga fakavāhenga pē ko e *local*

government ke nau lava ‘o hu’ihu’i atu ha ngaahi fatongia ‘oku taulōfu’u ia he Pule’anga ka ‘oku totonu ke nau fai he ko e me’a te nau lava lelei, me’a ke nau lava ‘o tokanga’i me’a te nau lava ‘o fakalele. Ko e tu’o fiha eni ‘a e fokotu’u mai ia mei he vahefonua ‘Eua ke fakafoki ange vai ‘o ‘Eua he te nau lava pē nautolu ‘o fakalele. Ka ko e ‘uhinga he ‘oku ‘ikai ke tau falala ki he kakai ko e me’a ia ‘oku tau puke fatongia ai mo tau feinga ko ē ke pule’i ko e me’a ia ‘oku tau nofo ai pea tau kumi mafai.

Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu e Fakafofonga. Ko e fakatonutonu Sea na’e ha’u e tokotaha ko eni ke tokoni ki he vai ‘a ‘Eua ‘ikai ke lava ‘o fengāue’aki mo e Fakafofonga pea na’e afe mai leva ki he Pule’anga ke mau ngāue. Kapau ko ‘ene ‘uhinga ki ai, he ko e me’a ia na’e hoko Fakafofonga. ‘Oku ke mea’i pē ‘a e me’a ko eni, pea mau fie tokoni mautolu he ‘oku mahu’inga e kakaí ‘oku ‘ikai ko tautolu Fakafofonga ko e kakai ko eni ‘oku nau *suffer* ‘i he ngaahi me’a pehē ni. Ko e fakatonutonu atu pē ia Sea ke mea’i pē he Fakafofonga.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ‘oku ‘ikai foki ko e taumu’a ia ‘o e fakamalanga ko ia ‘oku ou fai he ‘oku ‘osi mahino pē ‘a e mahu’inga malie pē ‘a ‘etau ‘alu ki he levolo ‘o e pule’anga fakavahe. Ko e me’a leva ‘e taha ‘oku hoko ai ‘oku kamata leva ke tau tukutukuange atu ‘a e fatongia ki he lēvolo totonu. ‘Oku tau fihia he taimi ni ‘i he ‘oatu kotokotoa mei he senitā mei Tongatapu ni mo fai atu e tu’utu’uni mei he feitu’u ko eni ko Tongatapu ni. Pea ko e me’a ia ‘oku ‘ikai ke malavalava ai fakahoko ha ngāue ‘i tahi ko e fakaongoongo pē ki he senitā, fakaongoongo pē ki he ‘ulu’i ‘ofisi. Ka ko e hā e me’a ‘oku ‘ikai ke lava ai ‘o tukuange ‘a Ha’apai ke ne fakalele ‘a e me’a ‘oku ne ala lava, ‘a ‘Eua, ‘a Vava’u ‘a Niua ko hono ki’i kehekehe pē eni Sea ‘oku mahino mai ‘oku ‘i ai e Kovana ia ‘i Vava’u ‘oku ‘i ai e Kovana ia ‘i Ha’apai pea ‘oku fa’a fehu’ia ko e hā ‘oku ‘ikai ke ‘ai ai ‘a e me’a tatau ‘i Niua mo ‘Eua kae lava ‘a e ngaahi vāhenga lalahi ‘o fakahoko ngāue ‘i he mōtolo ko eni ‘o e *local government* te’eki ke ‘i ai ha tali ia...

Sea Komiti Kakato: Fakamā’opo’opo mai Fakafofonga ē, fakamā’opo’opo mai kuo ‘osi ho’o miniti ‘e 10 ‘a’au ‘oku fai atu eni ia he miniti ‘e 20.

Poupou ke fai ha talatalanoa mo e kakai he ko e me’a lelei ko e femahino’aki mo nautolu

Taniela Fusimālohi: Sea ka u faka’osi atu ‘e au ‘a e poini ko eni ke tau laka fakataha ‘a e fakalalakala. ‘Oku toe ke tau laka atu mo e lēvolo ko eni ‘oku taimi ke tau fakamā’opo’opo ki ha ngaahi faha’i ‘o ha ngaahi tui ki he ngaahi me’a fakapolitikale. ‘I ai e ni’ihi ‘oku tau ha’u ki heni mo e ngaahi ‘asentia taautaha, ka kuo taimi ke piki ‘etau ngāue fakapolitikale ki ha ngaahi tefito’i tui. Kapau ‘e ‘ikai ke tau fai pehē ‘e hokohoko atu pē ‘a e movetevete ia mo e movetevete ai pē ‘a e ngāue mo e ‘ikai ke lava ha taki lelei ke ne tali atu ‘etau fononga ki he kaha’u ‘i ha tu’unga ‘oku lelei. Ka ko u poupou au ki he fokotu’u ko eni ke fai ha talatalanoa he ko e me’a lelei femahino’aki e talatalanoa mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea poupou ē, tau pālōti, Tongatapu 10.

Poupou mo e kole ke fakahoko ha polokalama talatalanoa mo e kakai he Fokotu’u faka-Fale Alea Tongatapu 4

Kapelieli Lanumata: Tapu mo e Komiti Kakato. Kole pē mu’a ke ‘omai pē ha faingamālie ‘a e motu’a ni pea pehē ki he tēpile ni fai pē ha feme’a’aki he ‘isiu ko eni ‘oku tui ‘a e motu’a ni ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘Eiki Sea. Ko u fie fakafoki pē ‘etau tokanga ki he fokotu’u ko ē

‘oku ‘omai. ‘A ia ko e fokotu’u ha komiti fili ke ne fakahoko ha talatalanoa pea mo e kakai. Ko e me’a ia ‘oku mahu’inga’ia ai e motu’a ni ‘e ‘Eiki Sea, mahino pē ki te au ia e fatongia ia ‘o e tēpile e Hou’eiki ‘a e Hou’eiki ‘a ‘Ene ‘Afio ko honau fatongia ‘i he Fale ni. Ko e me’a ‘oku tokanga ki ai e motu’a ni faka’apa’apa lahi pē ki he ‘Eiki Palēmia pea mo e Hou’eiki Kapineta, ka ko kimautolu kotoa ko e kau Fakafofonga, Fakafofonga ‘a e kakai, pea ki he motu’a ni ‘oku mahu’inga’ia ‘aupito e motu’a ni ia ke ‘ohake ma’u pē ‘oku mu’omu’a e fofonga ‘o e kakai he taimi kotoa pē.

Na’e lave ‘a Tongatapu 1 ki ....

<007>

Taimi: 1445-1450

Kapelieli Lanumata : ...he *issue* ko eni he uike kuo ‘osí fekau’aki mo e me’a na’e lave ki ai e motu’a ni he ongoongo, pea ko u faka’apa’apa lahi ‘aupito pē ki he fakalea na’e ‘omai mei Tongatapu 1. Ka ko homau fatongia foki ia e kau Fakafofonga ‘o e Kakaí ke ‘ohake ‘a e le’o ‘o e kakaí ‘i he Fale ni, ke me’a ki ai e Feitu’ú na pea mo e Hou’eiki Sea.

Ko u faka’apa’apa lahi ki Tanou pea mo kinautolu ‘a e kau holomu’a kuo nau mama’o atu pea mei he Fale ni. Na’a nau fai ‘a e tā fili pea mo e tō kakava, tau kai mo inu e fisi’inaua ko iá he ‘aho ni. Ko e ta’u eni ‘e hongofulu-mā-fā ‘etau fai fononga mai pea mo e sisitemi ko eni. Ko e tui ‘a e motu’a ni, ko e sisitemi kotoa pē ‘oku ‘i ai pē hono lelei, pea ‘oku ‘i ai pē mo hono makatūkia’anga. Kuo hanga ‘e he kakai e fonuá ‘o fai hono sivivivi’i, fulifulihi, ta’u eni ‘e 14 Sea. Pea kiate au ko e ngaahi *issue* eni ia na’e ‘ohake ‘i he ngaahi ‘a’ahi faka-Fale Alea pea ‘oku mahu’inga’ia e motu’a ni ia, ‘i he halafononga mai ko eni ke tau toe foki ‘o vakai’i. ‘A e fakakaukau pea mo e loto e kakai e fonuá ki he fa’ahinga sisitemi ko eni ‘oku fakalele ‘aki hotau Pule’anga ni, tautefito kia kinautolu ‘oku faitu’utu’uni ki he pa’anga tukuhau ‘a e kakai e fonua.

‘E ‘Eiki Sea, ko ‘eku kolé ‘aku, ‘oku ‘ikai ko e ngata’angá eni ia ke pehē ke tau pāloti pē pea ‘ikai tali e lipooti ko eni pea ka tau ka pāloti ke tali ‘oku ‘ikai ke pehē ko ‘etau tali ko ‘etau tali ‘io ia ke foki ‘a e fili ‘o fili fakalukufua. Ko e fakatangi ia mei he motu’a ni ke tau foki mu’a ki he kakai he ‘oku ‘i ai ‘a e fokotu’u mo e fokotu’u ko ē mo ha ngaahi kaveinga fakapolitikale kehe pea mei he fakakaukau ko eni ‘o e fili fakalūkufua. Sea me’apango ‘oku ‘ikai ke u fie lave ki ai he ko e ngaahi me’a ia he ta’u kuo maliu atú, ka ko ‘eku fakamo’oni ia ki he’eku lea na’a ku he’aki he uike kuo osi ‘a e fo’i kupu’i lea ko ia ko ‘a ia na’e fakalea ‘aki ‘e Tongatapu 1 ko e **siokita**, he na’e hoko tonu ‘a e me’a ko eni he vāhenga ‘a e motu’a ni. ‘A e tanu pē ‘a e hala Pule’anga ‘o a’u ki he tu’afale ‘o e ngaahi ‘api, pea hua’i atu ai mo e ngaahi loli maka ‘i he ngaahi ta’u kuo maliu atú, ‘o ‘ikai ko e pa’anga pē ia ‘a e vāhenga Tongatapu 10 ‘ata’atā pē ka ko e pa’anga tukuhau ‘a e kakai fakalūkufua e vāhenga. Ko e siokita ia na’e he’aki ‘e he motu’a ni ‘i he’eku fakahoha’ a na’e fai na’e ‘ikai ke fiemalie ki ai ‘a e ta’okete ko eni mo e kaungā Fakafofonga Tongatapu 1.

Sea ‘oku tau kei tangata kotoa pē pea ‘oku tau aafe ngofua, ko e fakakaukau ia na’e ‘ohake pea mei he kakai hoku vāhenga pea mo e tokolahi e kakai e fonuá, ‘a e fakakaukau na’a ko ha founa nai eni ‘e tuku ai ‘a e fa’ahinga natula siokita ko eni, ke takitaha sio pē ki hono vāhenga kae si’isi’i ‘etau sio ki he fakalūkufua. Ko u kole fakamolemole pē au ki he ‘Eiki Palēmiá, Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineta ka ‘oku ‘osi hoko e me’a ko iá, talu e lele mai ‘a e sisitemi ko eni Sea. Te u tala fakatātā ‘aki.

‘I ai e ngaahi hopo ‘osi mea’i pē ia ‘e he Feitu’u na Sea, na’e mo’ua ai e kau Mēmipa he Fale ni hono maumau’i e Kupu 66 e Konisitūtone. Ko e ‘uhingá pē taha ko e siokita, mo e takitaha sio pē ki hono vāhenga. Ko e fakatangí atu eni ia fai mei he até, mei he heke pea mo e kui, pea mo e tokavaivai, ‘oku nau tākoto mei ‘api ko homau fatongiá pē ke ‘ohake honau le’o. ‘Oange honau faingamālie ke tau ō ‘o fanongo, pea fakaongo, ki he’enua ngaahi fiema’ú mo honau loto mo ‘enua fakakaukau ki he founa fakalele hotau fonua ni, pea tau ngāue ‘aonga ‘aki ‘a e koloa na’e tō mei Fale Lahi talu pea mei he 2010.

Ko ‘eku kole pē ia Sea, toe foki pē ki he fokotu’u na’e ‘omai faingofua pē. ‘Oange pē ha ki’i taimi ke tau talatalanoa mo e kakai...

<008>

Taimi: 1450-1455

Kapelieli Lanumata: ... ‘ikai ke toe ai ha koloa ia ‘e mahu’inga ha fonua ka ko hono kakai. Ko e kole pē ia ‘a e Feitu’u ni Sea ‘oange ha faingamālie e kakai he ko e faingamālie pē ‘oku toki ‘omai ai honau le’o ki Fale ni ko e tohi tangi pea mo e ngaahi founa kehekehe. Pea ‘oku mahu’inga ke tau foki ki he kakai ko e hā ‘enua ngaahi fiema’ú mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 7 me’a mai.

Tokanga ki he ngaahi me’a ‘oku tala ai hotau Tonga

Paula Piveni Piukala: Tapu pea mo e Sea pea tapu ki he Palēmia pehē ki he kau, ‘emau, Mēmipa e Fale ni. Sea ko u fie taki ‘e au ‘etau tokanga ki he kupu 56 ‘o e Konisitūtone. Na’a ku kau foki Sea he folau atu ki Siaina he Nōvema ‘o e ta’u kuo ‘osi na’a ku ako e me’a lahi ai. Taha e me’a ko u kole atu ki he Kalake ke ne hanga ‘o ‘ohake ‘a e kupu 56 ‘o e Konisitūtone ke fakamakatu’unga ai ‘eku malanga he *issue* ko eni Sea.

Kau e me’a na’a ku ako ai ‘a e sisitemi ‘oku ui ko e sisitemi fakakominiusi ka ‘oku fua ‘afa’afa fua ‘afa’afa, fiefia tu’umālie e fonua pea nau ako ai e me’a ai. Taha e me’a na’a ku ako ai ko e fo’i lea na’e ngaue’aki ‘e he kau Minisitā pea mo e kau Fakafofonga Fale Aleá ko e fo’i lea ‘oku ui ko e *core aspirations*. Hā e me’a ‘oku Siaina ai e tangata Siaina? Sea ko u fie ‘oatu e fokotu’u ko eni fakakaukau ko eni. Kupu 56 ‘oku ne ‘omai ai e mafai ‘o e Fale Alea ni. Pea ko e mafai ko ia ‘oku kei tohi’i ke fili mai e kau Hou’eiki Nōpele mo e kau Fakafofonga e Kakai ‘i he Fale pē taha Sea Fale pē ‘e taha. Mahu’inga ke tau tuki ‘eke loloto ‘a e ‘uhinga ‘a e Kupu 56 ko eni Sea.

Ko e *core aspiration* ko ē ko ē na’a ku mālie’ia ai he fonua kominiusi ko eni, tau tala ‘oku *evil*, tau tala ‘oku ta’efakalotu, ka ‘oku tala ‘e he tohi ia Sea ‘oku tau tala e ‘akau mei hono fua. Fua pea ha’u mo tautolu ‘oku tau toli he fu’u ‘akau ko ia. Ka ‘oku ‘i ai e me’a ‘oku mālie ko e mālie eni Sea. Ko ‘enua *core aspirations* ke ‘ohake e fofonga e kakai ‘o mu’omu’a. ‘Alu hake e to’utangata to’utangata kotoa pē. Nau ngāue’aki ia ‘e nautolu ko e *people-centered philosophy or ideology*. ‘Alu hake to’utangata to’u Fale Alea ko e me’a pē ‘oku nau ‘eke ‘oku ‘i fē fofonga e kakai, *continuously improve* ‘enua sisitemi. Ko e Palēmia, Palesitēni ko ē ko ē ‘a Siaina Sea na’e kamata hake ia he *provisional level* ngāue he paati ko eni e kominiusi. Feohi mo e kakai ‘o hikihiki lēvolo ai pē ‘o a’u ki he tu’unga taki.

Lahi e ngaahi taumu’a ola melie ia ‘a e fonua ko eni ko Siaina ‘a ē ko ē ko ē ‘oku tau kau he ma’u monū’ia mei ai. Ka na’a ku ‘eke ia ‘e au Sea pē ko e hā ko ā ‘etau *core aspiration*

‘atautolu? Hā e me’a ‘oku ne tala ai hotau Tonga? Ke ‘uhinga ai ‘etau ngāue mateaki pea ‘uhinga ai ‘etau kīvoi ke failelei’i hotau fatongiá.

Ko u fokotu’u atu au ‘e au ‘a e kupu 1 Sea, kupu 1 e Konisitūtone ko e laumālie ia ‘oku totonu ke fānau’i pea tuki mo nonofo. Ke tau hanga ‘o fakafokifoki ‘etau lula fua ki he laumālie na’e fakatu’uta kitautolu ‘e he ‘Uluaki Fā. Ko e me’a ‘i he hā mai ko e finangalo ‘a e ‘Otua ke tau tau’atāina, tau’atāina ‘a e tangatá ko e me’a ‘i he’ene ngaohi ‘o toto pē ‘e taha ‘a e kakai kotoa pē. Ko ia ‘e tau’atāina ‘o ta’engata ‘a e kakai Tonga mo e kakai kotoa pē ‘oku nofo ni. Pea ‘e nofo ‘i he Pule’anga ni pea ‘e ‘atā ki he kakai kotoa pē ‘enau mo’ui mo honau sinó, mo honau taimí ke kumi mo ma’u koloa. Pea ke fa’iteliha ki he ngoue, ngāue mo e fua ‘a honau nimá. Pea ke pule’i tāfataha pē ‘e kinautolu ki he ngaahi me’a ‘anautolu.

Sea kapau he ‘ikai ke tau tuki mo nonofo te tau fetakai pē ‘o feinga ‘i he fu’u sisitemi ‘oku ‘ikai ke ne hanga ‘e ia ‘o *address* ‘a e palopalema ‘oku tau fetaulaki mo ia. Ko e palopalema ‘oku tau fetaulaki tautolu mo ia.

'Eiki Palēmia: Kātaki pē Sea ...

<009>

Taimi: 1455 – 1500

'Eiki Palēmia: ... Fehu’i pe ki he Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Tali ‘e he Feitu’u na e fehu’í

Paula Piveni Piukala: ‘Io, faka’ofu’ofa pe Sea

'Eiki Palēmia: Ko e fehu’í pe ia ‘e Fakafofonga, ‘oku mole e tau’atāiná ‘i he’etau fili he taimi ní. Pea ko e uá pe ko ho’o me’a ko ē fekau’aki mo e *aspiration*. Ko u pehē ‘e au ‘oku tau ‘osi mahino’i kotoa e moto ‘a Tonga ní, ‘Otua mo Tonga ko hoku Tofi’a, ko e ua pe ia e fehu’i ‘e Sea.

Tokanga Tongatapu 7 ki he fatongia faka-Fale Alea ‘a e Mēmipa Fale Alea

Paula Piveni Piukala: Ko u kole fakamolemole pe ki he Palēmiá ke tukuange pe mu’a ‘eku malanga he ‘isiu he ‘e lave pe au ia ki he ‘u fehu’i ko ē ko ē ‘okú ne ‘omái he *content* ko ē ‘eku malanga. He ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia heni ko e tukuaki’i. Mole ke mama’o ‘Eiki Palēmia. Ko e sisitemi ko ení na’e fanau’i ia he 2010. Ko moutolu ia ko e toki *inherit* mai pe ‘e moutolu. Ka ‘oku ‘i ai e hoha’a ‘oku ‘omái meí he kakai e fonuá. Ka ‘oku ‘ikai ke u tui ko e solova’angá eni ‘oku ‘omái ko ení. ‘Oku ou tui ‘oku totonu ke tau *dig deep* ke mo’oni ‘etau fakahoko fatongiá.

Ko ‘eku hū mai ki he Falé ni Sea hū mai pe au ‘oku ‘osi faha’i 3 pe Falé ni ia. Ka na’á ku fehu’i ‘e au ia e Kupu 56 ko fē Fale ‘e 1 na’e tala ‘e he Konisitūtoné. Ko e tui ‘a e motu’á ni Sea, taha pe ia ke pule’i lelei e tukuhau, ‘osi. ‘Oku ‘ikai ke u hoha’a au ki he mafaí pea fai hotau fatongiá ‘o fakatatau ki he’etau fuakavá. Ke tau talangofua ki he’ene ‘Afió, tau fai ki he Konisitūtoné ‘osi’osi kiavelenga hotau iví.

‘Oku ‘ikai ke u tui au ko ha founa eni ‘oku fakapotopoto. Kuonga maama eni ia, ‘ai hake pe me’a ‘oku tau lele ki he kakai, ‘ai hake pe me’a ‘oku tau lele ki he kakaí. Sea ko ‘eku fa’a malanga he me’a ko ení, ‘ilo’i ‘ene ‘uhinga lelei ki he kakaí e me’a ‘oku fa’u meí he Falé ni,

lue fiemālie pe nautolu ai. Ko e ‘uhinga ia ‘eku fa’a lea, ‘oua mu’a te tau taki e kakaí he kola ‘aki ‘etau fa’u e ngaahi lao ‘oku ‘ikai ke mahino ia kia nautolu.

Ko e ‘uhinga ia ‘eku fakakaukau mahu’inga ke tau toe *dig deep* he ‘oku ‘i ai ‘eku tui ‘oku hē holo e kau Fakafofonga ‘a e kakaí ‘e toko 17. Ko hono ‘uhingá ko e ‘ikai ke fakataulama he ‘e tēpile ‘a e Hou’eikí, toko 9. Ke nau fakataulama ke pule’i lelei e fonuá. ‘Ikai ngata he’enu tauhi ke fiefia e kakaí, malu ai ‘Ene ‘Afió, malu ‘Ene ‘Afió he pule lelei. Te’eki ai ha fonua ia he hisitōlia e māmaní ‘e fai he ‘e pule koví pea hala ai e Ha’a Tu’í, ‘ikai ‘aupito.

Ko e ‘uhinga ia ‘eku fakamalangá Sea

Sea Komiti Kakato: ‘Omi ange ho’o ki’i fo’i tukuaki’i ko eni ki he Hou’eiki Nōpelé, ko e hā e me’a ‘oku

Paula Piveni Piukala: Sea, ko u kole atu ke ke fai ho fatongiá ko e ‘oua te ke kau ki ha faha’i

Sea Komiti Kakato: ‘Ikai ‘oku ‘ikai ke u kau au ki ha faha’i

Paula Piveni Piukala: Koe’uhí ka tau tipeiti

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ‘ikai ke u tipeiti ka ko ho’o tukuaki’i ko aú ko e Nōpele, ‘omi angé ho’o fakakaukau ki he Fale ni he ‘oku fanongo e kakaí ko e hā e me’a ‘oku ‘ikai ke tauhi ‘e he Hou’eiki Nōpelé ki he me’a ko ē ‘okú ke me’a ki aí.

Paula Piveni Piukala: Sai kae ‘ai atu ai leva ‘eku talí, hangē ko ení, na’á ke fakahoko mai he uike kuo ‘osí na’á ke tui ‘oku ta’efalala’anga ‘a e Palēmiá mo ‘ene Kapinetí ka na’á ke hiki pe koe ‘ia nautolu ko e ‘uhingá ko ho ‘ita ‘i he motu’á ni.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhingá ia Sea, kapau ‘e toe ‘oatu pē ha faka’uhinga ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga na’a ku tui ki he me’a na’a mou ‘omaí ‘o fekau’aki mo hono tukuaki’i e pule’angá. Ka koe’uhí ko ho’o fakamamahi na’e fai kiate aú. Ko ia ‘oku ‘ikai teu tui ki ai.

Paula Piveni Piukala: Sea, Sea ‘oku ‘ikai ke u hanga ‘o *engage* ‘eku talanoá ko ho malanga he ‘isiu ko ená. He ‘okú ke ‘ilo lelei pe ‘oku ‘ikai ke u

Sea Komiti Kakato: Ta ko ho malanga ‘au ko e fo’i tokotaha pe ia ‘i he Falé ni. Talu ho’o hū he Falé ni mo ho feinga’i pe au.

Paula Piveni Piukala: Sea

Sea Komiti Kakato: Ka ‘oku sai pe Hou’eikí ia, ‘oku mou mou sai moutolu, ko au pe ia ‘oku feinga ki ai e Fakafofongá.

Paula Piveni Piukala: Sea kapau te ke tukuange mai ha’aku faingamālie te u lava pe ‘o fakamatala’i e *qualify*.

Sea Komiti Kakato: Ke ke ki’i me’a hifo pe ki lalo he koe’uhí ‘okú ke hangatonu mai kiate

au ē. Talu ho'o me'a ki muli 'ikai ke u teitei lea atu au kau ki he Feitu'u na peá ke me'a mai, 'ika'i. Ko 'eku folau 'aku ki Vietinemi 'oku hangē ange ha hā e ngaahi me'a kau ki he motuá ni. Pea toki mahino kiate au ta ko ē ko ho malanga 'au koe'uhí ko au. Ko u kole fakamolemole atu Fakafofonga, me'a pe Feitu'u na ia pe ko e hā e me'a 'oku 'ikai ke

Paula Piveni Piukala: Sea, 'oua mu'a te ke malomaloa'a 'o pehē 'oku 'i ai ha'aku fa'ahinga loto taaufehi'a ki he Feitu'u na, hala 'aupito. Pea 'oku 'ikai pe ke u tali tu'u 'e au ha'o lau fakafo'ituitui kiate au. He ko hono 'uhingá he 'oku mahino pe ia kiate au ko e anga ia ho'o fakakaukaú. Ko e anga ia 'eku *attitude* ka 'oku 'ikai ke pehē ia Sea, te u talaatu pe 'e au ko 'eku lea mo'oni pe he anga 'eku fakakaukaú ko ha me'a ke lelei ai e fonuá ni. Ko 'eku fakakaukaú kapau 'e ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ki'i fakahoha'a atu pē ki he Fakafofonga 'o Tongatapu 7

Sea Komiti Kakato: Ke fakahoha'a 'a e ...

<010>

Taimi: 1500-1505

Paula Piveni Piukala: 'Io ko u tali ia 'e au ke tau talanoa'i he funga tepile 'i he maama. ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Fehu'i pē.

Sea Komiti Kakato: Fehu'i pē Feitu'u na.

Fehu'ia ko e mafai 'o hai na'a ne fakangofua Tongatapu 7 ke foki vave mai ki Fale Alea hili hono tautea'i

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ki he Fakafofonga Tongatapu 7 Sea. Ko e monū ko ē na'a ne ma'u ki he'ene toe foki mai ki he Falé ní ko e foakí 'e hai? Fehu'í ia Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea 'oku 'ikai ke u fie tali au e fehu'i ko ē, he 'oku 'ikai ko ha'aku ia ke u tali pea 'oku 'ikai ke u fie loto au ke tau toe 'alu ki ai ka tau 'unu he 'oku lahi 'etau ngāué. Kapau te ne toki me'a atu pe ia ki he Seá.

gaahi(Ko e kongá eni e me'a 'a e Fakafofonga 'o Tongatapu 7 na'e to'o mei he Miniti)

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, tali he 'oku ke me'a mai ke tau feme'a'aki ki he lelei tahá. Pea 'oatu e fehu'í ia 'oku ke me'a mai koe 'oku 'ikai ke ke fie tali, mole, ka ke tali pē pe ko e hā ka tau hoko atu.

Sea Komiti Kakato: Sai.

Paula Piveni Piukala: Ka ko u kole Sea ...

Sea Komiti Kakato: Hoko atu, hoko atu e Feitu'u na ia.

Paula Piveni Piukala: Ko ia. Ka ko u kole Sea ‘oku ou laumālie lelei. *I’m not a trouble maker.* ‘Oku ou ‘i heni pē ko u mahu’inga’ia pē he ngāuē. ‘Oku ‘i ai ‘eku, ‘oku ou ongo’i ko e ngafa na’a ku, Sea, motu’á ni ia ‘oku ‘ikai ke fiema’u ‘e au ke u ‘i he Falé ni, ‘oku ‘ikai ko ha’aku ha’u ‘aku ‘o kumi ngāue mai ki he Falé ni. Ka ‘oku ‘i ai ‘eku ongo’i ‘oku ‘i ai e ngafa ‘i he taukei ‘oku ma’u ‘e he motu’á ni ke ne fakahoko lelei ‘aki e le’o e, ‘a e kakaí pea ke fakatu’uta lelei hotau vaká. Sea ko e ‘uhinga ‘eku fakamalangá ‘aku Sea kapau ‘e tuku atu ia ki he tafa’akí, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’aku fa’ahinga loto ‘aku ia taaufehi’a ki ha taha. Ka ko ‘eku ‘uhinga pē ‘eku ‘ái ke tau sio faka-*structure* he ‘oku, kia au, te’eki ai ke ‘i ai ha fonua ia ‘i māmani Sea, hala ‘a māmani ke tau fili fakavāhenga kae ‘ikai ke ‘i ai ha *party system*. Hala! He ko hono ‘uhingá he ‘oku omai, ko e anga ‘eku laú ‘akú Sea, ko mautolu katoa ko ení kau pule fakavahe kátoa. ‘Ikai ke ‘i ai ha Fakafofonga Fale Alea ia ‘i Fale ni. He ‘oku mau takitaha omai pē ‘o kīvoi ki ha lelei homau vahengá, kae fēfē e fonuá. Fēfē tau tu’unga fakapa’angá, fēfē tau tu’unga fakatotongi ‘uhilá?

‘Eiki Palēmia: Sea fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

‘Eiki Palēmia: Ko ‘eku fakatonutonu pē ki he Fakafofongá Sea ‘o pehē ‘oku takitaha ōmai pē ki hono fakafofonga’í. Fēfē ‘ū lao ko ē nau lave ki ai he uike kuo’osí Sea, me’a ki he akó, ‘univēsiti fakafonuá, me’a ki he mo’uí, ‘ai e fu’u *warehouse*. ‘Ikai ko ha me’a ia faka, ko e me’a fakalukufua ia ki he lelei fakalukufuá. Kātaki pē Fakafofonga ko e fakatonutonu ia, ‘oua te ke hanga ‘o *generalise* ‘o pehē ke u ha’u pe au ia, te u ngāngāue pē au ‘i Tongatapu 3? Hangē na’a ku tali ko ē ki he Tongatapu 5 he ‘ahó, ‘oku lolotonga mama atu ‘a e fu’u lautohi Ngele’iá ka ‘oku mau pehē, ‘ai ‘a Nasaleti ‘oku mahu’inga ia pea mo e me’a ‘oku ne fakafofonga’i maí. Kātaki pē Fakafofonga ka ke foki mai, ko e fakatonutonu ia Sea ke ‘oua ‘e pehē ‘oku mau takitaha nofo pē ki he Fakafofongá. ‘Oku mau sio fakalukufua. Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku ou kole pē ...

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Paula Piveni Piukala: Ki he Palēmiá. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha fakakaukau ke tukuaki’i ia pea mo ‘ene fakahoko fatongiá. ‘Oku ou talanoa au he sisitemi ke ne hanga ‘o fakamā’opo’opo ‘a e anga e fakakaukau ‘oku fokotu’u mai ‘e Tongatapu 4. ...

<002>

Taimi: 1505-1510

Sea Komiti Kakato: Sai, tuku pē kau toe fakamanatu atu Fakafofonga ē, ko e ‘uhinga ka tau ‘unu a mu’a fakamolemole, ke fai pē ha talatalanoa fakalukufua ki he fili fakalukufua, mo ha ngaahi kaveinga faka-politikale kehe ‘oku fiema’u.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku hange pē eni ko e Lipooti ‘a e ‘Uhila..... fēfē’i mai ‘oku ‘osi mahino ki he kakai ‘oku ‘ikai ke fakafiemālie, pea ko ‘eku ‘uhinga ‘aku ia ‘oku ‘ikai ke u poupou au ki he fokotu’u ko eni.

‘Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu ia Sea ...

Paula Piveni Piukala: Ka ko ‘eku fie talanoa mai ia ‘a’aku ki ha makatu’unga ke tau talanoa

...

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

‘Eiki Palēmia: ‘Oku ‘ikai ke, hei’ilo ‘a Tongatapu 7 ‘a Ha’ateiho, Pea mo me’a pē ko honau loto ia. ‘Oku ‘ikai ke pehē homau ngaahi vāhenga ia ‘oku mau fakafofonga’i, neongo ‘oku mau ‘i he Pule’angá ka ko e kau Fakafofonga mautolu ‘o e kakai, ko ia ‘oua te ke hanga ‘o *generalise* ‘o pehē kātoa ‘a e kakai, kapau ko Tongatapu 7 ia me’a pē koe ‘i Tongatapu 7, mālō.

Paula Pīveni Piukala: Sea, sio ko e fa’ahinga me’a eni ko ē ko ē ‘oku ou ‘uhinga ki ai Sea, ka ne tuku pē. Na’e fehu’i mai kiate au Sea ‘e he Hai Komisiona Nu’usila, he *cocktail* ko ē e Waitangi, ha ho’o sio ki he fepakipaki ‘a ‘Ene ‘Afio pea mo e Kapineti, ko ‘eku tali eni Sea, ko ‘eku talí eni pea ‘oku ou loto ke *make* ‘a e *statement* ko eni he Fale ni, tu’u pē ‘eku ki’i ta’ahine ko e toki ‘osi ako mai, loea, ‘oku ou kei malu’ia ange pē ke u mālōlō, hili hoku taimi ‘i māmani. Ko ‘eku fānau ‘oku ‘i he malumalu ‘o e Tu’i ‘o Tonga. Lelei ange ia he fa’ahinga tikitato ‘oku fai ‘e he Palēmia pea mo ‘ene Pule’anga, lelei ange ia kia au, ‘osi, ko e ‘uhinga ia ‘eku ...

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea.

Paula Pīveni Piukala: Ko e ‘uhinga ia ‘eku ...

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

‘Eiki Palēmia: Ko ‘ene me’a na’a ne pehē, ‘oku sai ange ka tikitato ‘a e Pule ‘a e Tu’i, ‘i he Pule’anga ko eni. Ko e lea ia kapau te u ‘oatu ‘a e *video* Fakafofonga, ko e me’a ia na’a ke me’a ‘aki.

Paula Pīveni Piukala: Ko ia, mo’oni ia, pea ko ‘eku lea na’e pehē ni, *even, even* kapau ‘oku fakatikitato ‘a e Tu’i ‘e kei malu ange pē ia kia au ‘i he fakatikitato ko ē.

‘Eiki Palēmia: ‘A ia ko e loto hangamālie ia ko ē ‘oku me’a ‘aki ko ē ‘e he Fakafofonga, tatau ai pē ha me’a ia te mau fai ‘e kei kovi pē ia ki he Fakafofongá.

Paula Pīveni Piukala: Sea, na’a ku ‘osi kole ke ‘oange ‘eku malanga...

Sea Komiti Kakato: Sai, sai. Fakafofonga.

‘Eiki Palēmia: ... ‘e kei kovi pē ki he Fakafofonga ni.

Sea Komiti Kakato: Sai Fakafofonga, ‘Eiki Palēmia mo fe’unga lōua ē, mālō pē ‘oku a’u mai ho’o me’a pea ‘oku ‘i ai mo e me’a kehe ‘oku mea’i ia he kakai ‘o e fonuá fakataha mo e Komiti ‘i he feme’a’aki ...

Paula Pīveni Piukala: Sea ko u kole ha ngofua ke u ki’i tepile’i atu ‘a e ki’i *impeach* ko eni e Palēmia pea mo e *Foreign Affair*, ‘aki ‘enau fakafepaki ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ‘oku ou kole atu ko e me’a kotoa pē ‘oku ke ‘osi mea’i pē ‘e he Fale ni, ko e me’a kotoa pē fou ki he Sea ‘o e Fale Alea, pea ko e Sea leva ke toki

fakangofua mai kiate au ha tohi. Pea ‘oku hangē ko ē ko ho’o ta’ota’ofi au ke ‘oua te u tipeiti fakamolemole ko hoku fatongia pē ‘oku ia ke u fehu’i atu, pea ‘oku tonu ke tali pē ia ‘e he Feitu’u na. Ka na’a ku, mahalo ‘oku ke mea’i pē ‘e ‘Eiki Minisitā *MIA*, na’a ke ‘osi mea’i pē na’a ku fiema’u pē ‘e au ke u tipeiti ‘i he kole mai ‘a e, ‘i he me’a mai ‘a e Feitu’u na, ‘io pea u kole atu ke ke Sea, na’a ku fie tipeiti, ka ‘oku ‘i ai pē ki’i faingamālie ke u ki’i lea atu pē kae ‘oua te mou tuptāmaki.

‘Io ki’i ‘oleva hifo Minisitā me’a mai ki he ‘eku lea atu ‘aku ia pea ke me’a ki ‘olungá, he ‘oku ‘i ai ‘etau hokohoko ē, ‘oku fēfē ‘a e Feitu’u na, te ke toe me’a, he ko Ha’apai 13 na’e ‘uluaki ulo mai, pē ‘i me’a mai ‘a e Feitu’u na.

Tokanga ke ‘omai kakato ngaahi makatu’unga & ‘uhinga Fokotu’u Faka-Fale Alea ‘a Tongatapu 4

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō Sea, ko e ki’i fakahoha’a atu pē ‘aku ia fekau’aki pea mo e fokotu’u ko eni na’e ‘omai ko ē mei Tongatapu 4, ki he liliu ko eni ko ē ko ē ke toe fai hano vakai’i ki he liliu fili fakalukufua ‘o e kau Fakafofonga ‘o e Kakai, pea mo ha ngaahi me’a kehe faka-politikale.

Sea ne u ‘alu foki ‘i he ngāue ko eni ko ē ko ē ki he liliu faka-politikale, ngāue lahi faka’uli’ulia, pea ‘i he faka’amu ko eni ko ē ‘oku ‘omai ko ē ki he Fale ni. Na’e ‘i ai ‘a e tokoni lahi na’e ‘omai mei tu’apule’anga, pea ‘oku mou ‘osi mea’i pē ‘e kimoutolu. Pea ko e ngāue lahi na’e fai ki he Fale ni fekau’aki pea mo e ngaahi ngāue ko ia.

‘Oku ou tokanga atu ki ai ko hono ‘uhingá ko e taimi ko ē ko ē ‘e fai ai ha’atau liliu ke fai ‘a e tu’unga fakakaukau ko eni, ko e to’o ‘a e pa’anga ko ia mei fē he ko e pa’anga ‘oku ‘omai, mālō mo e ō ‘a e kakai ‘i he toli fo’i’akau. Ko e fokotu’utu’u ko eni ‘a e Hou’eiki ni ia ki he ngaahi ngāue ko eni Sea, ‘oku ou tokanga ki ai, ‘uhinga he ‘oku ‘ikai ke makatu’unga pē ‘i he kaveinga ko e faka-politikale, ‘oku toe ‘i ai mo e lotu, to e ‘i ai mo e tukufakaholo, ‘oku toe ‘i ai mo e tu’unga ‘aneafi na’e malu mai ‘aki ‘o a’u ki he ‘aho ni. Pea ‘oku fai ‘a e fakakaukau ko eni ‘i he tu’unga ko e fili ‘ata ...

<005>

Taimi: 1510-1515

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... ‘atā pē, ka ‘oku ‘i ai ke u fakakakato atu Sea ki ho Fale ‘eiki.

‘Omai ke kakato ‘a e ngaahi tefito’i ‘uhinga ‘oku fai ai ko ē ngāue tautautefito ki he lotu kae ‘uma’ā e Hou’eiki ‘o e fonua pea mo e tala tukufakaholo kae ‘uma’ā ‘a e nofo lelei ‘a e fonua he ngaahi ‘aho ni. Ngaahi ‘elemēniti ia ‘oku ‘ikai ke ‘asi mai ‘i hono fakataha’i ‘a e fokotu’u ko eni, pea ko u loto ke ‘ohake mo ia ai ‘ohake pē ‘a e fakakaukau ko eni ‘Eiki Sea pea ko u nofo au he taimi ‘e ni’ihi ‘o fakakaukau, hā hono ‘uhinga ‘oku ‘ikai ke tau liliu ai ‘o fakapilitānia. Tau foki ā ki he lea muli, tau foki ā ‘o ‘ulungaanga fakapilitānia, tuku e ‘ulungaanga fakatonga mo ‘etau tokanga ki he lotú, tuku ‘aupito ia tau foki ‘o tautolu ‘o ‘ai e me’a ko eni ko ē ko ē ‘oku fai e tokanga ki ai e Hou’eiki Fakafofonga ke tau liliu ‘e fai’aki ia ‘a e fakakaukau ko eni ‘a eni ‘oku nau ‘omai ko eni ‘oku hā mai ai ‘a e fili ‘a e ngaahi vāhenga ki he tokosi’i ange ‘a e kau fili. Pea pehē foki ki ha ngaahi ngāue fakapolitikale kehe.

Ko e tu'unga fakapa'anga kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki e fonua mo e tala tukufakaholo 'oku 'i ai hono maumau lahi 'aupito he tu'unga ko eni ka 'oku 'ikai ke 'asi mai ai, mālō pea mo e ngaahi ngāue 'a e kakai 'oku nau fononga 'o fai 'a e toli fo'i'akaú ke tokoni mai. Ko 'eku tokoni atu pē ia ki he fokotu'u ko eni 'Eiki Sea mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea tuku mai ke faka'osi 'eku malanga 'a'aku.

Veivosa Taka: Tapu mo e Fale 'eiki.

Sea Komiti Kakato: Kuo fuoloa e 'osi ho taimi pea kuo māfana e Feitu'u na ia 'o mo hoko atu moua mo e Palēmia. Ka ko e me'a na'a ku kole atu ai ke mo ki'i me'a ki lalo he 'e toe 'oatu pē e faingamālie 'anai kae 'ange ki ha taha ke ne ki'i fulihi mai e feme'a'aki. Ki'i me'a mai ange Fakafofonga 13 kapau 'oku 'i ai ha me'a fo'ou pē ko e ...

Tui 'oku hala e tukuaki'i ko e loto eni e kakai

Veivosa Taka: Ko e me'a fo'ou eni Sea. Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea tapu mo e Fale 'eiki ni kae 'atā ki he motu'a ni ke fai ha'aku ki'i fakakaukau. Sea ko 'eku fanongo ki he ngaahi feme'a'aki pea mo e ngaahi tukuaki'i ko e loto eni e kakai 'oku hala 'aupito ia Sea.

Ko e 'uhinga ko eni 'oku ou fakahoha'a atu 'Eiki Sea ko e founa ko eni na'a tau toki foki mei ai na'a ku 'osi lave ki ai he uike kuo 'osi. Ka 'oku 'i ai e ngaahi palopalema 'e hoko ai. 'A ia ko e ngaahi palopalema ko eni 'Eiki Sea 'a 'ete fa'u ha fa'ahinga fokotu'utu'u ke lelei 'a'aku. Pea ko u tui ko e kongā ia 'oku ou pehē. Ko e kongā lelei eni ia kia au, ko 'ene 'uhinga ke ne pukepuke au ke u tu'uma'u 'i Fale Alea. 2- Pea ko e 'uhinga 'e lelei ange ia ki he tu'unga 'o'oku. Ka ko e tu'unga ko ē kakai 'ikai ke fe'unga ia Sea.

Ko e 'uhinga ia 'oku ou 'oatú he 'oku 'i ai 'a e 'omi mei hoku kāinga te'eki ke u a'u ki ai ka 'oku nau fetu'utaki mai 'e Fakafofonga nofoma'u 'i he tu'unga ko eni he ko e tu'unga eni. Ko e ngaahi pule'anga ko ē na'e fakahoko mai ko ē te'eki ke 'i ai ha me'a ia 'e ma'u ai ha'amau *benefit*. Ko e Pule'anga lelei taha eni 'i he ngaahi pule'anga ko eni 'i he tu'unga ko eni liliu fo'ou ko eni. Pea ko u tui 'Eiki Sea ko e lau ia hoku kāinga 'oku 'ikai ko e lau ia ha toe vahe kehe. Ka ko e 'uhinga ia 'oku ou taukave'i ai tau nofo hē, pea kapau 'oku 'i ai e lave ki he fakatikitato 'Eiki Sea hanghangē kia au 'oku loto e faha'i ko ē mo e fokotu'u ko ē ke fakafoki 'a e mafai e Tu'i ki ai pea fai mo e fili fakalukufuá. Ko e anga ia 'eku ongo'i he taimi ni. 'Aneafi na'a nau lea ki he 'Ene 'Afio 'aho ni kuo nau poupou'i 'Ene 'Afio, fēfē Sea kapau te nau me'a he tēpile ko ē ...

Sea Komiti Kakato: Tuku pē ka u ki'i fakamanatu atu ki he Feitu'u na Fakafofonga ē. Na'e 'i ai foki 'a e tohi tangi na'e 'omai ki he Fale ni mei he kau takilotu. Pea 'oku 'i ai mo'oni e me'a 'oku me'a ki ai e 'Eiki Nōpele ko eni 'a e Minisitā ki he *MIA* mou manatu'i 'oku fakamalumu tokolahi e kakai he taimi ni ki he me'a he lotu. Ka na'e kau ia he me'a na'e 'ikai ke u tui au ki ai. Ka ko e me'a 'oku 'ohake ko eni kiate au ia 'oku tau'atāina e kakai ke nau talatalanoa nautolu ki ai 'o fekau'aki ko e hā 'enua fiema'u ko ia pē.

Paula Piveni Piukala: Sea ki'i fakatonutonu atu 'a Ha'apai 13. 'I he makatu'unga ko eni Sea. Sea 'oku ou loto pē ke hangamālie e anga 'e ta...'i he makatu'unga ko eni. Te'eki ai tu'o taha ke tōkehekehe pea mo e taki fakapolitikale ko 'Akilisi. Pea ne loto ...

<007>

Taimi: 1515-1520

Paula Piveni Piukala : ... ke na hanga 'o pole'i e mafai ko ia 'i falehopo, te'eki tu'o taha. Na'e 'i ai 'ena..

Veivosa Taka : Fakatonutonu Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu. 'E Fakafofonga, na'e 'ikai ke 'i ai ha me'a 'e taha ia 'e Fakafofonga fekau'aki mo e mafai 'o 'Akilisi 'a e Fakafofonga 13. Ko 'ete fakatonutonu pe fakatonutonu atu pē 'oku hala 'a 'ene...

Paula Piveni Piukala : Ko e fakatonutonu he'ene pehē..

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai, me'a ki lalo. Ko 'ete fakatonutonu, fakatonutonu pē na'e hala e me'a ko ia na'a ne 'omai ko e loto ia hono kāinga, ke fili ko ē he vāhé ko ia pē. Nofu he fakatonutonu ko ia. 'Oua te ke fakatonutonu ha Mēmipa he Fale ni, pea ke 'ohake 'e koe 'a e me'a ia na'e fekau'aki mo e pole'i 'e 'Akilisi ...

Paula Piveni Piukala : Ko u kole pē ki Ha'apai 13 talanoa mai pē he loto hono kakai. 'Oua te ne tukuaki'i, he 'oku 'ikai ko e laumālie ia e liliu na'e taukave'i 'e he paati ko eni na'a nau tui ke fai e *reform* fakapolitikale. Kae 'oua te ne toe lea ki he me'a ko ia, he ko e me'a ia 'e iku ...

Veivosa Taka : Sea tapu pea mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea.

'Eiki Palēmia : Sea 'osi taimi ke tuku 'a e fakamanamana ko ē na'e 'uhinga ai ko ē 'etau toe tuku ke hū mai, kae 'oua 'e 'ai ke fakamanamana he lea 'a ha taha 'oku kehekehe 'ene fakakaukau mo ia. Ko e 'osi pē pea toe fakamanamana mai ki 13.

Paula Piveni Piukala : 'Oku mahu'inga pē ke tau talanoa fakapotopoto. Tuku e 'ai mo tukuaki'i holo, he na'e 'ikai ke nau mei heka he sea ko ē ka ko e feilaulau...

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga ko u kole atu ke ke me'a ki lalo.

'Eiki Palēmia : Na'e 'ikai ke mei heka 'a 'Akilisi he seá ka ko mautolu.

Paula Piveni Piukala : Sio ko e fa'ahinga faka'uhinga e ko ē ko ē ..

'Eiki Palēmia : Ko koe na'a ke kamata ia.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e me'a ia ko u kole atu ai ki he Feitu'ú na ke ke me'a hifo kau fakama'ala'ala atu ke mahino ki he Feitu'ú na. He ko e me'a ia 'e hokó te mou feme'a'aki 'o taki 'o mama'o e feme'a'aki mei he me'a ko eni 'oku hoko. Malanga 'a Fika 11 'anenai pea ke me'a mai ke tukuange 'a e malanga 'a Fika 11 kole ki he Palēmiá ke 'oua 'e kau noa'ia. Pea ko ena kuo fiemālie pē Palēmiá ki ai he 'oku fanongo mai pē Palēmiá ki he me'a 'a e Fale ni. Pea malanga 'a e Fika 13 ke tu'u hake 'a e Feitu'ú na ia 'o fakatonutonu .. Tukuange 'a e malanga 'a e Fika 13 ke ne 'omai 'ene fakakaukau. Pea ke me'a mai ke ta'ofi 'ene malangá 'i he malanga ka ne 'omai pē... Tukuange 'ene malanga ke malanga pē ai pea tau fanongo pē ki ai kae a'usia 'a e mo'oni'i me'a.

Paula Piveni Piukala : Kole fakamolemole atu au Sea na'e 'uhinga pē 'eku 'ai 'e au ko e fu'u *attack* mālohi ki he tefito'i tui tefito'i mo'oni 'oku tui ki ai e motu'a ni.

Sea Kōmiti Kakato : Ko 'ene me'a pē ia 'a'ana 'oku ne me'a ki ai fekau'aki mo 'ene fakakaukau..

'Eiki Palēmia : Sea ko 'eku fakatonutonu atu e Fakafofonga. 'I he huufi ko ia e Saint George na'e 'uhinga e tuli e motu'a ni 'i he Pule'anga ko ia ko 'eku loto ki he mokopuna 'o Tu'ivakanō ke tau'olunga he 'aho ko ia ko ē na'e huufi ai. 'Ikai ke loto ki ai e Fakafofonga...kapau 'e me'a ki ai

Paula Piveni Piukala : Sea ko 'eku fakatonutonu atu e Palēmia. Na'e 'uhinga hono tuli, ko e me'a he paasipooti...

Sea Kōmiti Kakato : Mo me'a lōua ki lalo. Fakamolemole 'oku 'ikai ke u toe fiema'u ..

'Eiki Palēmia : Na'e ha'u 'o talamai 'oku lotomamahi 'a e Palēmia 'ia maua ...

Sea Kōmiti Kakato : Fakamolemole pē 'Eiki Palēmia, ko e me'a ia te mou iku ki ai. Ko e me'a ia ko u kole atu ki ai, na'a ke kole mai 'anenai pea u ta'ofi atu e Palēmia, pea tukuange e kau Mēmipa ke nau malanga, pea malanga e Fika 13. Pea 'oku 'ikai ke u 'ilo masi'i Hou'eiki, te'eki ke u sio ko e me'a ta'emahino ta'u lahi 'eku Fale Alea mo 'eku Sea ko 'eku toki a'usia eni ha taha pehē he Fale ni. Pea ko u kole atu ki he Feitu'ú na ke ke anga faka'apa'apa pē mu'a. Toka'i ange pē 'etau feme'a'aki. Ka koe'uhi ko e fu'u lahi 'a e me'a ko ia 'oku 'oku tau, 'i homou laumālié ko u pehē tau ki'i mālōlō. Tau ki'i mālōlō.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<008>

Taimi: 1540-1545

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato, Lord Tu'ilakepa ki hono me'a'anga)

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki mālō ho'omou laumālie 'a Ha'apai 13 me'a mai.

Kei tu'uma'u pe Ha'apai 13 'ikai ke ne poupou'i Fokotu'u faka-Fale Alea 'a Tongatapu 4

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea tapu pea mo e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā, Hou'eiki Nōpele kae 'uma'ā e Fakafofonga e Kakai.

'Eiki Sea 'oku ou ko u fokoutua hake pē ke u ke u fakahoko atu 'a e ngaahi fiema'u hoku vāhenga pea 'oku mea'i pē ia he Feitu'u na 'ikai ke u toe fakahoha'a au ki ha toe feitu'u. Ka ko e 'uhinga 'oku ou 'oku ou fakahoko atu ai e ngaahi me'a ne u fakahoko atu ki ai pea kapau na'e lotomamahi hoku tokoua 'a'aku 'a 7. Ko e takitaha tu'u he'ene tafa'aki ke tau langa 'a

Tonga. Pea ‘oku ou tui ‘oku ‘i ai ho’omou ngaahi mālohinga mou hiki ai ka tau hiki ‘a Tonga ki ha tu’unga ta’e’amanekina.

Ko e fokotu’utu’u ko eni 'Eiki Sea ‘oku kei hoko ai pē ‘a e ‘ikai ke u poupou ki ai makatu’unga mei he ngaahi me’a kotoa pē ko u ‘osi fakahoha’ a atu he uike kuo ‘osi mo e uike ni. Ka ko u toki fakahoha’ a pē ‘a’aku eni fekau’aki pea mo e ngaahi feme’a’aki kimu’a fekau’aki pea mo e Fale e Tu’i pea ko u tui kuo mahino ‘a e tu’unga ko ia.

Ko e taha pē ‘a e me’a ‘oku ou toe fiema’u pē ke u ‘ohake fekau’aki pea mo e ‘oku ‘ikai foki ke kau ‘a ‘Eua ia ‘i he lao ko eni 'Eiki Sea. Ko Niua ia pē ‘oku nau hoha’ a ki heni pē ‘ikai. Ka ko ‘eku tu’u pē ‘a’aku ia ke u fakahoha’ a atu fekau’aki ka lava ‘o tali e lao ko eni ke u fakapapau atu ko e Fakafofonga Fale Alea ko ē ko ē ‘a Ha’apai.

Sea Komiti Kakato: Ki’i fakatonutonu Fakafofonga ē ‘oku ‘ikai ko ha lao ē ko e fokotu’u eni ē ...

Veivosa Taka: ‘A e fokotu’u ko eni 'Eiki Sea fakafoki atu. Ko e Fakafofonga pē ia mei mei Foa te na lava maí ko e anga ia ‘eku, pea ko ‘eku sio ko ē ki ai ‘oku ‘ikai ke vahevahe taau pē ko e hā e ngaahi ...

<009>

Taimi: 1545 – 1550

Veivosa Taka: ... me’a ko ē pea ‘oku pea ‘ikai ke fea ia ki Ha’apai. ‘Oku fiema’u, he ‘oku ‘i ai e fokotu’u ia ‘a Lulunga mo Mu’omu’a mo ‘Uiha. ‘Eiki Sea na’ a ku ‘ai ke tuku ke u tali ke toki ‘omai pe he’eku ‘a’ahi faka-Fale Aleá. Ko ‘enau fokotu’u ke ‘ai pe ha’anau fo’i *constituency* mavahe ia ‘anautolu. Ko e ‘uhingá ko e ngaahi tu’unga ko ē ko ē ‘a e fefononga’aki kae tuku pe ke u toki malanga ki ai.

‘Eiki Sea ko u tui ko e kongá ia ‘oku ou lave atu fekau’aki pea mo e ngaahi tu’unga lelei, fea ki hoku kāingá peá u lava ‘o tokanga’i lelei kinautolu ki he ngaahi me’a kotoa pē. He ‘ikai ke toe lau atu ‘e au e ngaahi lelei kuo penefiti ai ‘i he lolotonga ní

Taniela Fusimālohi: Sea ‘e lava pe ke fai ki’i tokoni

Sea Komiti Kakato: Tali pe Feitu’u na, 13, ‘Eua 11 tokoni

Taniela Fusimālohi: Sea ko e ‘ohake foki ‘e Ha’apai 13 ‘a e fo’i poini ko eni ‘oku ou tui ‘oku mahu’inga ‘aupito ki he fakakaukau ‘a ‘ene pehē ‘e lava mai. Kapau ‘e fai fakalukufua ‘e lava mai pe tokotaha ia pe ongo toko ua meí he vāhenga pe ko ē ‘oku tokolahi ki he kanititeiti. ‘A ia ko ‘eku faka’uhingá eni koe’uhí ‘oku tokolahi ange hono fāmilí, tokolahi ange ‘a e siasí mo e ngaahi me’a pehē. Sea ko u faka’amau au ke ‘oatu ‘eku poini ko ení

Veivosa Taka: Sea kuo fe’unga e tokoni

Taniela Fusimālohi: Ka ko e ‘uhingá pe eni ‘e Sea

Veivosa Taka: Ka u fakatonutonu atu ia ‘e au Sea

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga anga fēfē ho’o ‘io mai ke tokoni atu pea ‘oatu ‘ene tokoní ‘a’ana peá ke toe fakatonutonu

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea

Veivosa Taka: ‘Oku ne taki hee’i ‘e ia e tokoní

Sea Komiti Kakato: Na’e totonu pe ke ke talamai pe ‘anenai ‘oku ‘ikai ke ke tali ‘a e tokoní. Ko e ‘uhingá kae hoko atu

Taniela Fusimālohi: Ka u faka’osi atu Sea ‘eku poiní kapau ‘e loto pe ki ai

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu

Veivosa Taka: Ko ia

Taniela Fusimālohi: Kapau te u fakatonutonu

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga ‘Eua 11 ko e fakatonutonu, me’a hifo angé

Veivosa Taka: Ko ‘eku fakatonutonú ‘Eiki Sea ne me’a ‘o pehē ‘oku tokolahi ‘oku ‘i ai e kāinga lotu ka ‘oku mole ke mama’o. Te tau ‘omi pē ‘e tautolu mei he peteni mei mu’a he 2010. Lava pe ‘a ‘Uliti mo Teisina, lava pe ‘a ‘Uliti mo Fineasi, ‘a ia ko ‘eku ‘uhinga ki aí ‘e ‘Eiki Sea ko e taha pe to’a na’á ne hanga ‘o lakasi mai mei Pangaí ‘a Pita Vī. Ko e tokotaha pe ia ‘oku, ka ko u tui ko e kongá ia Sea ‘oku hala ‘ene taki ‘ana ‘o pehē ‘oku tokolahi ka ‘oku mau tui taha. Ko e me’a ia ‘oku kehe ai ‘a Vahe Foa mo Vahe Kouvai mo e ngaahi vahe ‘o Ha’apai. Ko ‘emau leá ‘oku taha pe hangē ia ko e lea ko eni ko ē ‘a e Palōfitá ki he teuteu holoki ko ē ‘a e fu’u ‘ā ko ē ‘o Selusalemá. Fanongo pe ko ‘ene tatangi pe ‘a e me’aifí kuo tatangi ‘enau me’aifí. Ko e pehē atu pe ke nau lué, nau lue. Ko e hā me’a na’e hokó na’e holafa pe fu’u ‘ā ia ‘i ai pe ia.

Ko e ‘uhinga ia ko u lave ai ‘Eiki Sea he ‘oku ou nofo ‘i Ha’apai, ko u lave’i ‘a Ha’apai pea ‘oku ou lave’i ‘a e ngaahi faingata’a’ia ‘o Ha’apai. Ko e ‘uhinga ia ko u lea pehē ai, ‘oku ‘ikai te u tui ka ko u ‘ilo’ilo pau. ‘E Sea ko e lava ia ‘eku fakahoha’á pea ‘oku ou tui ‘oku ongo pe ki he kāingá ‘a e ngaahi me’a ‘oku nau ‘ilo ko au pe te u lea mo’oni kia kinautolu pea ko au pe ‘oku ou ‘ofa ‘ia kinautolú. Mea’i pe ‘e he Feitu’u na ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ha’aku makatu’unga mai ‘oku ia ki Falé ni. Ka ko hoku makatu’unga ‘oku ia ‘oku ‘i he fo’i mafu pe kāinga Ha’apai.

Pea ko u tui ‘Eiki Sea ko e fakahoha’a ia ko u ‘oatú pea ‘oku nau poupu ki he ‘Eiki Palēmia ‘o e ‘aho ní pea mo e pule’anga ‘o e ‘aho ní he ko e penefiti lahi tahá ‘oku nau ma’ú. Pea ko ‘eku poupu ia mo ‘eku fokotu’u atú ‘Eiki Sea ‘ofa atu mālō e ma’u faingamālié.

Taniela Fusimālohi: Sea ko ‘eku tu’u hake pe au ia ke hoko atu ‘eku me’a ko ē na’á ku ‘uhinga ko ē ki ai ‘anenai. ‘Oku hangē ‘oku ilifia ‘a e Fakafofongá na’a ‘ikai ke toe lava mai ia ‘i he liliu

‘Eiki Palēmia: Sea ko e kole atu pe ke mau ki’i malanga atu

Taniela Fusimālohi: Ka ko e anga eni ko ē ‘eku fakakaukaú Sea

Sea Komiti Kakato: ‘Eua 11

Veivosa Taka: Fakatonutonu Sea

Sea Komiti Kakato: ‘Eua 11, Ha’apai 13 mo me’a lōua ki lalo. ‘Oua te ke fakafo’ituitui ki he Fakafofongá, ko u kole atu ki’i me’a hifo ki lalo kae me’a mai ‘Eiki Palēmia ha me’a ‘e taha. He ko u lave’i lelei e Feitu’u na he taimi ko ē ‘okú ke me’a ai ‘i Falé ni. Tuku ke ke ki’i me’a mai pe ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea, tapu mo e Feitu’u na, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa Komiti Kakato. Te u vave pe au Sea ko e talanoa ko ē na’e fakahokó, ko ‘ene feme’a’aki ko eni kuo ‘osi faí Sea ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ko u fie talanoa ki ai hangē ko e *local government*. ‘E *make sense* ke tau pehē ke fakaivia e *local government* tau pehē Tongatapu 1 ‘oku ‘i ai ‘ene kau, he ‘oku ‘osi ‘i ai foki ‘enau ‘Ofisakolo mo ‘enau Pule Fakavahe. Tau toki sio leva ke tanaki atu ko e hā ha me’a ‘e toe fakaivia’aki nautolu ke tokoni ki hono fakalele. Mahino pe e fatongia ia ...

<010>

Taimi: 1550-1555

‘Eiki Palēmia: ... ‘o e Fakafofongá he ‘e lava pe ia ‘o kau pē ki ai. ‘A ia ‘oku tonu ke fai ha sio ia pe ko e hā ‘a e *appropriate form* pē ko e hā ‘a e me’a lelei ke ‘ai ko eni ‘a e, ‘o kapau ‘e fakatokolahi Sea tau fili kotoa ‘a Tongatapu ni ‘e 10. ‘E fēfē leva ‘a e *local government* ia? Te tau toe fo’i *government* fakalukufua pē tautolu ‘a Tongatapu? Ko e ‘uhinga pe ia ‘a e ‘eke, he na’e me’a ‘aki ‘e he tokotaha he kau Fakafofongá Sea ‘oku ‘ikai ke hangē ko ho’o me’a ke ‘oua te tau ‘ai fakataautaha, ‘a e fo’i fakakaukau ko eni ki he ‘ai ko eni e *local government*. Pea kapau leva ‘e fakalukufua ē ‘e toe ‘i ai mo e ki’i pule’anga ia ‘a Tongatapu hē? Ko e hā e me’a ‘oku tali ai ke ‘ai e *local government* tau fakavāhenga kae ‘ikai ke fiemālie nautolu ia ki hē, ko e anga pe ia ‘o e fakatalanoa atu ke fakatonutonu e tafa’aki ko iá.

Ko e me’a ko ē ‘e taha ‘oku fai e sio ki ai Sea na’e lave pē ki ai e motu’á ni kimu’a. Pea neongo ‘o kapau ‘oku ‘ikai ko e fili e toko 17, ‘oku ‘ikai ko e kau ai ‘etau fili ‘a Niua pe ko ‘Eua pe ko fē. Tau pehē pē eni ki Nuku’alofa. Hangē pē na’e me’a ‘aki ko ē ‘e ‘Eua 11, toko 70000 tupu ‘oku meimei tokolahí tahá ‘i Nuku’alofa. Fēfe leva kapau ‘e fili kātoa ‘a e Fakafofonga ‘a Hahake Hihifo kātoa ‘a e fo’i 10, tau pehē toko 10 ia mei Nuku’alofa. ‘E anga fēfē ai ha’atau ‘ilo atu Tongatapu ni hange ko ‘eku me’a ‘i he uike kuo’osí. Anga fēfē ‘etau ‘ilo atu ‘ia, mei a Fakafofonga ‘a Tongatapu 5 mo e 6 honau vahengá. Anga fēfē ‘etau ‘ilo ange au ‘ia Tongatapu 10 ‘i he Fakafofonga 10. Ka ko e me’a ia ‘e ala hokó, ko e fili kātoa pē ‘a Nuku’alofa ni tokolahí te ne lava ai ‘o *dominate* ‘a e fiká pea ‘ikai leva ke *represent* lelei. He ko e fo’i, tau pehē ka, ‘a e ngaahi vahenga kehé he ‘oku ‘ikai ke nau ‘i ai nautolu. Ko e me’a mahu’inga ia Sea ke ‘ai ko e ‘uhinga pe ko e hā ha toe founga te tau ala sio ai ke fakalelei’i ‘aki ‘a e sisitemí.

Pea ko e me’a ‘e tahá hangē ko e fokotu’u ko eni Sea, ‘oku, ka tali ia *it’s very wide*, fu’u ‘atā ‘aupito. Na’e tonu ke mahino ange ‘e Sea pe ko e hā ko ā ‘a e fatongia ‘oku tuku kia nautolú ē. Hangē pe ko e feme’a’aki ko ē kimu’a hetau ‘alu fakamuimuitaha ki he kakaí, ngaahi lao ‘e 6. Na’e *clearly define* pea ‘i ai mo e kau mēmipa pau mo e ‘ū alā me’a pehē ke fai ‘aki e *consultation* ko iá. ‘A ia ko ‘eku fakakaukau Sea ko e me’a ‘uluakí ia ke tau fakamahino’i angé, ko e hā ko ā ‘a e me’a ‘e fai e pōtalanoá ki aí. He ‘oku tu’u he taimi ní ko e talatalanoa, ka ko ‘eku ‘uhinga pē ‘a’aku ia kātaki pē kau Fakafofonga. Ko ‘eku ‘uhingá pē ‘aku ia fēfē kapau ‘e toe *clearly define* ange pe ko e hā e me’a ‘e fai ki ai e talanoá. Ko hai e Mēmipa ‘o e komiti te nau ō ‘o fai pe ko e komiti pē ko eni, pe ko hai e komiti fili te nau ala fai ‘a e talatalanoa ko iá mo e ngaahi alā me’a pehē.

Ko e fakakaukau pe ia Sea ke 'uhingá ke 'unuaki 'aki kimu'a 'etau ngāué pea kapau ko ha fokotu'u ia ke toe tuku atu ki he Fakafofonga 'o Tongatapu 4 ke ne ki'i fakalelei'i mai. Hangē ko e ngaahi me'a ko eni kuo 'osi vahevahe kau Fakafofongá kau ai pea mo ha *clear term of reference*. Mahalo na ko ha me'a ia te ne 'unuaki'i atu he 'oku takitaha 'i ai pē 'ene, Tongatapu 3 ia 'oku 'ikai ke mau poupou mautolu ki he fakavahengá pē pea he 'oku 'uhinga ai 'eku fakatonutonu 'a e kau Fakafofonga 'e ni'ihí, kole fakamolemole atu pē 'oku 'ikai 'uhinga eni ia ke fiekau atu ki ho'omou ngaahi vahenga. Ka ko e taimi ko ia ke me'a mai ia 'o talamai ko e loto eni e kakaí, 'oku ke fakakau atu koe 'emau ngaahi vāhenga 'oku mau, ko u tui pē 'oku mau ki'i 'ilo ange ki homau vāhengá 'i he kau Fakafofonga 'e ni'ihí. Pea ko e anga pe ia 'o e fakatalanoá Sea na'a ma'u ai ha hala fononga 'e 'asi mai ai ha maama pea mo ha lava ha 'unu ai kimu'a. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Sai. 'E Hou'eiki ...

Veivosa Taka: Sea ka u 'oatu 'eku fakatonutonú 'a e me'a 'a e Fakafofonga 11 he 'oku 'asi ia he lekootí. Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, tapu mo e Fale 'eiki ni. 'Eiki Sea ko e fakatonutonú ko 'ene me'a mai 'oku ilifia 'a 13 kapau 'e fakahoko 'a e talatalanoa ko eni 'o tali. Ko 'eku fakatonutonú 'Eiki Sea, ka ne u ilifia te u tali au 'a e talatalanoa ko ē kapau na ko u ilifia. Ka ko e me'a ko eni 'oku ou tui ki aí ko e me'a ia 'e lelei ki Ha'apai katoá. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e ...

Sea Komiti Kakato: Sai ka u ki'i 'oatu pē ...

Taniela Fusimālohi: Ke u ki'i ...

Sea Komiti Kakato: 'Oatu pē 'eku ki'i me'a ko eni ke mou tokoni pē ki homou feme'a'akí ē. Fakamolemole pē 'Eua 11 ki'i me'a hifo pē ki lalo ka u, ko e me'a ko eni 'oku 'omai fokotu'u 'a e Fakafofongá ke tau tali 'a e talatalanoa mo e kakaí ki he fili fakalukufuá. Pea kapau 'oku 'i ai mo ha kaveinga fakapolitikale kehe, 'oku fiema'u 'a e Fale Aleá ke nau fanongoá. Hou'eiki kuo mahino kiate au 'a e 'ū me'a 'oku mou malanga ki ai ka 'oku 'i ai 'a e kau Fakafofonga 'i he Tepile pē 'a e Kakai 'oku 'ikai ke nau tui ki he talatalanoa ko eni. Pea ko u nouti pē 'e au koe'uhi he ko e me'angaue ia 'a e Seá. Ka koe'uhi 'e vilo e, vilo takai 'a e feme'a'aki ...

<002>

Taimi: 1555-1600

Sea Komiti Kakato: ... pea 'oku a'u ki ha tu'unga 'o 'i ai 'a e ngaahi tō kehekehe, pea mo 'ohake 'a e me'a ia 'oku 'ikai ke kau ia 'i he fokotu'u ko ē 'a e Fakafofonga. Ka 'oku mou tau'atāina pē kau Fakafofonga ki he me'a ko ē 'oku mou 'ohake. Ko e ki'i faka'osi pē pea mou hoko atu, tuku pē ke u 'oatu'a e ki'i manatu melie ko eni.

Ko au mo e 'Eiki Nōpele fika 2 ko ē 'o Ha'apai, fokotu'u mai he me'a faka-politikale he na'a ku kau 'i he liliu faka-politikale 'i he taimi ko ia, ke 'ave 'a Lulunga ki he kongá 'i Popua, pea 'omai 'a Niua ki he kongá 'i Vava'u, ko e sio faka-siokalafi, mo e sio ki he fakatokolahi. Na'a ma tu'u mo e Fakafofonga ko eni mo e 'Eiki Nōpele ko eni 'o fuhu ke 'oange pē faingamālie ma'a Niua, 'a eni ko eni 'oku 'i heni ai 'a e Fakafofonga 17. 'Ikai ke ma'u 'e Niua ia 'a e tokolahi ko ē taau ko ē 'i he ngaahi vāhenga kotoa. Ka 'oku fiema'u pē ke fai 'a e sevesi ko ē

‘a e fonua. Ko e fika ko ē na’e ‘omai ki ai ko e 5000, ‘ikai ke ma’u ‘e Niuafou’ou ia mo Niuatoputapu ‘a e fika ko eni. Ma’u ia ‘i he ‘u vāhenga kotoa, ‘ikai ke ma’u ka na’e ‘ai ke, kapau na’e fai ‘a e fili ko ia, ‘oku ou fakamo’oni atu kia moutolu ‘i he ‘aho ko ia, ko e ni’ihi ko ē na’e fili mei heni ‘e tokolahi ange pē ‘a Popua mo e vāhenga ko ia, he ‘ikai ke ‘alu ha taha ia ki Lulunga.

Ko Lulunga ha taha ‘oku ne ‘ilo pē faingata’ia hifo mo hake ki he vaka mo e lī ‘a e uma fetuku ‘a e koloa, pea ‘oku nau ‘ilo ‘a e faingata’ia ‘a e ngaahi kolo kotoa pē. Pea ko e me’a na’a mau fuhu’i ai mo e tafa’aki ko eni ‘a e Hou’eiki Nōpele kotoa fakalukufua ke ‘oua ‘e fai ki he me’a ko ia ka mau ‘ave ha faingamālie, pea ‘oku ou tui ko e ‘uhinga ia ‘a e faka’osinga ‘a e fika 17. Ko e me’a ko ē ‘oku fiema’u ko ē ‘ehe Fakafofonga, ke toe fai mu’a ha talatalanoa, ko ia pē, ko ho’o mou ngaahi faka’uhinga mo e me’a, ‘ikai ko e me’a eni ia ke mou ō moutolu ‘o fakaloto’i ‘a e kakai. Tukuange ‘a e kakai ke nau toe me’a mai pē nautolu ia ‘o fekau ko e hā ‘enau fiema’u ki he toe fai ‘a e liliu faka-politikale.

Kuo mahino kiate au ‘a e *issue* ia, kotoa kotoa ‘a e ‘u me’a ‘oku mou me’a ki ai ‘e aofangatuku ko e pa’anga ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha silini ke fai’aki ‘a e talatalanoa ko eni. Fakafofonga kau fakamanatu atu kuo ‘osi fai ‘a e pekia ka ko e tēpile ‘a e Hou’eiki, fakaloloma taha he pekia mei ai ki he feinga ke talatalanoa ‘i he me’a faka-politikale ko eni. ‘A ho ni ‘oku mou toe me’a mai, koe’uhi ‘aki ho’omou ngaahi ‘uhinga ‘amoutolu fekau’aki mo e Pule’anga na’e hopo kimu’a ko e ‘ikai ke fai taau honau ngaahi fatongia ‘i he faifilifili mānako pē. Ta ko ē ko e me’a ‘oku ou fakatokanga’i Hou’eiki kau ‘oatu pē ki’i me’a ko eni ke mou mea’i, ko e Pule’anga ko ē na’e me’a ki ai ‘a e Fakafofonga 10, ‘io, na’e meimei hu’u taha ‘a e ngaahi tokoni, ki ho vāhenga pē.

Ko e me’a eni ia ‘oku ou ongo’i taha kapau na’e ‘i heni ‘a e Minisitā ko eni tanu hala, ‘e anga fēfē ‘ene tanu mai ‘e ia hono feitu’u ko ē kae kei, ‘Eiki Palēmia, kae li’aki pē ‘a e kongia ia ‘o e Feitu’u na ‘a Nuku’alofa ni ‘oku lahi taha ‘a e fononga ai ‘a e kakai ai. Ko e me’a leva ‘e hoko ia ‘e ‘ohake ‘a e ngaahi fakakaukau ko eni kau fokotu’u atu Fakafofonga, ha ho’omou laumālie lelei ka tau hoko atu he ‘oku ma’a mo ‘asinisini pē fokotu’u ia ‘a e Fakafofonga, Tongatapu 4.

Taniela Fusimālohi: Sea ka u faka’osi atu pē mu’a ‘eku poini he na’e ‘ikai ke ‘i ai ha faingamālie. Ko e anga eni ‘eku sio Sea kuo maama e kaka’i ia. Kapau te te ‘alu pe kita mo ha fakakaukau lelei mo te tu’u he me’a ko ē ‘oku totonu, mo kumi ‘a e fakamaau totonu. ‘Oku lava pē tokotaha Tonga ia ‘o fakakaukau lelei, he ‘ikai ke taki’aki ia ha me’a ko ē ‘oku tau lolotonga palopalema’ia ai ‘i he taimi ni, ke ‘oange ha’ane me’a kae toki fili. He ko e me’a ia ‘oku tau palopalema ai. He ‘ikai ke, ‘oku ‘ikai ke tonu ke te ilifia kita ia ‘i ha tūkunga.

Veivosa Taka: Sea fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea kae ‘uma’ā ‘a e Fale ‘Eiki ni. ‘Eiki Sea, ko ‘eku fakatonutonu ko hono pehē ‘oku taki ‘aki ‘a e kāinga ha koloa, ka nau afe ‘o fai ‘a e lotu ‘o e tokotaha ‘oku ‘alu atú. Kuo ‘osi maama ‘a Tonga ni, pea kuo nau ‘osi mea’i ‘a e me’a ko ē ‘oku tonu mo e me’a ‘oku hala. Fakatonutonu pē ia Sea. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Sai Fakafofonga, ke ke ki’i me’a hifo pē ki lalo ē. ‘Ikai ke u tali ‘a e fakatonutonu ko ia ē he ko e fakakaukau pē ia ‘a e Fakafofonga, fēfē ‘a e Feitu’u na, ‘oku ke taki ‘oku ‘ikai ko ha ‘ai ia ki he Feitu’u na, ko e anga pē ‘ene fakakaukau.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea ko e anga ia ‘o e fakakaukau kuo, ko e lēvolo ma’olunga taha ke ta u ō ai ‘o fai ‘etau ngāue ko ‘etau talanoa ki ha fakakaukau, ke tau tau’i ‘aki ha ...

<005>

Taimi: 1600-1605

Taniela Fusimālohi: ...Fakakaukau ha fakakaukau ‘oku toe ma’olunga ange. ‘Oku totonu ke tau fusi e fonuá ki ai, he ‘ikai ke tau oloolo lalo holo pē tautolu he fakafalala ke fili e fāmili fili e siasi fili e maheni. Tau ‘alu ‘o fakatau atu ki he kakai ha ngaahi fakakaukau ma’olunga te ne hiki e fonua.

Veivosa Taka: Sea toe fakatonutonu Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko e fakatonutonu ē koe’uhī ko ‘etau tu’utu’uni ‘io ‘oku ‘i he Sea ke ne ...

Veivosa Taka: Tapu mo e Feitu'u na ‘Eiki Sea. Ko e me’a ko ē na’a ku fakatonutonu pea ‘oku ne pehē ke tau ‘alu mahino kia au ‘oku ‘i ai ‘ene siolalo ki he kakai e fonua. ‘Oku ‘ikai ke tali ia ‘e Ha’apai.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ‘oku ‘ikai ke u tali e fakatonutonu ko ia ē.

Veivosa Taka: Fakamolemole atu Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Oua te ke ngāue’aki e me’a ko ia ‘o pehē ko e Fakafofonga ko eni ‘oku ne siolalo ki he kakai ‘o e fonua. Ko ‘ene talanoa ko ‘ene me’a mai ‘o fekau’aki pea mo e fōtunga ko ē ‘o e ngāue ki he kakai ‘o e fonua.

Veivosa Taka: Sea ko ‘ene toki ...

Sea Komiti Kakato: Ko e Feitu'u na pe ‘oku ne fakahingoa mai, ‘ai ange ho’o pehē ‘oku siolalo ki he kakai.

Veivosa Taka: Ko ‘eku ‘uhinga ‘oku ne pehē ke tau ‘alu ki he kakai ‘o fakamaama nautolu he ‘oku ‘ikai ke nau ‘ilo e me’a ko ē ‘oku nau fakahoko. Ko e ‘uhinga ia ‘oku ou pehē ‘oku hala e me’a ko eni.

Sea Komiti Kakato: Sai ki’i me’a hifo Fakafofonga ē. Mou ki’i me’a hifo. ‘Oku ‘ikai pē ke a’u au ki he Fale ni te tau lava pē ‘o pehē ‘oku ‘i ai e ni’ihi he Fale ni ‘oku ‘ikai ke maama, ka ‘e toki fakavetevete e faka’uhinga e tokotaha ko ia ko e hā e me’a ‘oku ‘ikai ke maama he Fale ni. Ko e fakavetevete e ‘uhinga ‘a e Fakafofonga hā e me’a ‘oku ‘ikai ke maama ai e kakai. Tokolahi pe poto ‘i tu’a ka ‘oku lahi e me’a ‘oku ‘ikai ke nau mea’i nautolu ‘o fekau’aki mo e ngaahi me’a fakapolitikale, ka ‘oku fiema’u ke fakavetevete kia nautolu na’a ko e ‘uhinga ia ‘a e Fakafofonga. Ka ko u kole atu tukuange mu’a e ‘uhinga ia ‘a e Fakafofonga ke fai ‘ene malanga ē.

Veivosa Taka: Sea ‘e lava pē fai e ki’i fehu’i ki he Fakafofonga?

Sea Komiti Kakato: Te ke tali pē fehu’i Fakafofonga ‘Eua 11?

Veivosa Taka: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, tapu mo e Fale 'eiki ni. Sea ko 'eku fehu'i pē 'a'aku pē ko e toki maama pē eni ia 'a 'Eua na'e fili mai ai 'a e Fakafofonga mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ko 'eku faka'osi pē eni 'eku lea atu ki he Feitu'u na ē, pea ko 'eku fakatokanga pē eni te u 'atu leva ho tautea ko 'ene 'osí eni. Koe'uhī 'oku ke fakafaingata'a'ia'i 'a e Fale ni.

Veivosa Taka: Fakamolemole atu 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: 'E Ha'apai 13 me'a ki lalo, ki'i fakatupu'ita tama kiate au ho'o me'a 'oku fai mai kiate au ē.

Taukave ke tohoaki'i tokanga e kakai 'aki e fakakaukau ma'olunga ki he langa fonua

Taniela Fusimālohi: Sea ko e anga foki 'eku fakalea 'anenai kuo maama e kuonga ni kuo ako e kakai hanga 'e he fakalalakaka 'o e ako. Pea ko u fakamālō lahi ki he kau Minisitā Ako kimu'a na'a nau teke e ako, ō e kakai 'o ma'u *diploma* pea nau fanongo he *social media* nau lau e ngaahi ongoongo nau sio he *tv*. 'Oku hanga 'e he me'a ko ia 'o fakamaama e kakai. Ko 'etau toe 'unu'unu atu tautolu mo ha me'a ke 'alu atu pē ia 'i lalo ke tauele'i ko e 'uhinga foki ia 'etau Lao Fili 'oua 'e tauele 'aki ha koloa. Tauele'i 'aki ha fakakaukau 'oku ma'olunga. Ko e 'uhinga ia 'eku poini he 'oku 'osi maama pē 'a e kakai he'enu fakakaukau. Taimi 'e ni'ihi 'oku nau fa'a ō atu nautolu mo 'enu fakakaukau 'atautolu 'o pehē 'oku ma'olunga, 'ikai ke tau hanga 'etautolu 'o fakatokanga'i 'i he talatalanoa ko eni 'oku 'uhinga ki ai e fokotu'u, 'ikai ke tau 'amanaki tautolu 'oku tau palopalema ko eni 'oku tau feinga ke fakamatala he 'aho ni kuo nofo mai e kakaí ia mo e tali. Pea ko e 'uhinga ia 'eku fakahoha'a atu Sea.

Ko u kole fakamolemole au ki Ha'apai 13 na'a pehē ko u si'i tāpalasia hono vāhenga 'ikai Sea. 'Oku tau feinga foki he ngaahi founa kehekehe ke tau lava mai ai ki Fale ni he filí, ka ki he motu'a ni ia Sea tau hanga tuku e fonuá ki 'olunga 'aki e fakakaukau lelei. Tau hanga 'o tu'uaki atu ia. Ko e hā e me'a 'e langa hake ai 'a Tonga ni mo ma'u ai ha Tonga 'oku lelei ange ia 'i he 'aho ni. Ko e me'a pē ko 'etau ō 'o fakatau atu ki he kakai kuo nau 'osi maama 'a e fakakaukau lelei. Ko e motu'a ni me'a pē ia na'a ku 'alu au ai 'o tu'u he filí 'atu 'eku fakakaukau ha'u mo e kau kanitieti ko ē 'omai 'enu fakakaukau pea ko e me'a ia 'oku ou 'uhinga ki ai. 'E fili e kakai ko fē e fakakaukau heni 'e 'aonga ki he fakalalakaka hoku vahefonua. Ko fē 'a e fakakaukau heni 'e 'aonga ki Tonga fakalukufua.

Sea ko 'etau fekalei mai ki he Fale ni he 'uhinga 'e ua. 'Uluakí ko e Fakafofonga koe ho vāhenga. Ko hono ua 'oku 'i ai ho'o kukukuku mai ki he Fale ni koe'uhī ko Tonga. Pea ko e hā ia ko e fakakaukau 'oku lelei, ko e fakakaukau 'oku matala. Ko e 'uhinga ia e talatalanoa ko eni tau ō ki he kakai nau 'osi maama pē kinautolu 'o talatalanoa ange na'a 'oku 'i hē 'a e tali ki he ngaahi palopalema fakafili 'oku tau lolotonga fekuki mo ia. Na'a 'oku nofo mai kakai mo ha fakakaukau fakapotopoto he kuo maama e fonua mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Ki'i me'a mai ange 'Eiki Nōpele...

<007>

Taimi: 1605-1610

Sea Kōmiti Kakato : ... ‘uluaki ‘a Ha'apai kae toki me'a mai ‘a Tongatapu 7 ē. Ki'i ‘ai mai ‘a Tongatapu 1 kae toki me'a mai ‘a Tongatapu 7 ki'i takai pē ‘etau feme'a'aki ē.

Tokanga ke ‘oua fakavave’i fakahoko Fokotu’u faka-Fale Alea ‘a Tongatapu 4 kae vakai’i ngaahi founa ke a’ u mai loto e kakai

Lord Tu'iha'angana : Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki ‘o e Kōmiti Kakato. Mālō ‘aupito e ma’u faingamālie. Hangē pē na’a ku ‘uluaki lave ki ai he ‘uluaki alea’i e feme’a’aki he fokotu’u ko eni 'Eiki Sea. ‘Oku mahino pē ko e 7 mo ‘emau tēpilé fekau’aki mo e.. Ka na’e ‘i ai e mahu’inga ke fai ha fanongo ki he ngaahi feme’a’aki ‘a kinautolu ko eni ‘oku lolotonga ‘i he Falé, ‘oku fili mai kinautolu ‘i he founa fili ko eni. Pea hangē ko eni ko e ngaahi feme’a’aki ko eni, ka ko u kole pē ‘e au e ki’i faingamālie nounou pē Sea.

Ko e ‘ohake pē ‘e au ko e ‘u feme’a’aki ē mo e ngaahi ‘uhinga ‘oku ‘ohake ‘e he kau Fakafofonga fekau’aki mo e.. Pea ‘oku ‘osi mahino pē e ngaahi ‘uhinga lelei kuo ‘osi ‘ohaké, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fu’u.. ‘E fai pē ia ‘e fili ko ē pea fai he fili ko ē ‘a e fakalūkufuá pea ‘oku lolotonga fai pē fili, ‘a e feinga ko eni ke fakahā takitaha fe’au’auhi e Sea ko ē. Ka ko u fiema’u pē ‘e au Sea ke ‘oatu ‘a e ngaahi feme’a’aki ko eni e me’a ‘oku mahu’inga pē ia ki he motu’a ni ke fakatokanga’i pē. Mahino foki ko e Fokotu’u’u Tu'utu'uni eni pea ko e natula ko ē. Ko ‘etau fokotu’u tu'utu'uni ko ‘ene tali pē ‘ana ‘e fakahoko Sea, pau ke fakahoko ia. Pē ko e hā e tu'utu'uni ‘osi ‘ohake he tafa’aki ki he pa’anga mo e ngaahi me’a pehē ka ko e Fokotu’u Tu'utu'uni eni Sea. Pea ‘oku mahino pē ia he Komiti Fili ‘a e Fale Aleá ‘a ia ‘oku mahino ko e kau Mēmipa pē mahalo ‘e toe tali pē ia ke toe ‘omai mo ha kakai tau'atāina. Ka ‘oku mahino ko e taumu’a pē Komiti Fili ‘a e Fale Alea ki he Hou'eiki Fale Alea ke nau ō ‘o fai ‘a e talatalanoa ko eni ‘oku ‘ohake he me’a mahu’inga ko eni.

Ko e me’a mahu’inga foki eni 'Eiki Sea pea mahino pē ia ‘oku ‘ohake he ngaahi feme’a’aki ‘oku tau feinga kotoa pē ke tau fanongo ki he le’o ‘o e kakai ka ‘oku ‘ohake pea ‘i he ngaahi tafa’aki kehekehe pea mo e ngaahi kaveinga kehekehe ‘oku ‘omai. Pea ‘oku mahino ‘i he kaveinga ko eni ko e ngaahi vāhenga ‘e ni’ihi, pea ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi vāhenga ‘e ni’ihi lalahi pea mo e ngaahi vāhenga pē ‘i he 17 ko eni ‘oku ‘ikai ke ‘asi hake kaveinga ko eni. Kae kehe ko e me’a ‘oku ou tokanga au ki ai 'Eiki Sea fekau’aki, kapau ko e kaveinga eni ‘oku mahu’inga he na’a ku ‘osi ‘ohake pē he’eku fakahoha'a ko ē.

Ko e ta’u pē eni ‘e 14 eni pē 15 ‘a ‘etau, kuo ‘omai leva ‘e he kakai ‘a e ‘omai. ‘Oku ‘i ai e ni’ihi ‘e kakai ‘oku nau fu’u fiema’u ke toe fai e talatalanoa ki he kaveinga filí. Pea ‘oku lahi hono ‘ohake e ngaahi kaveinga ‘oku tau fokotu’u fakakaukau hangē pē ko e pē ko e pehē atu. . ‘A ia ko e me’a leva ia ‘atautolu ke fautautau e ngaahi me’a ‘oku ‘omi ‘e he kakai. Pē ‘e ‘omai pē me’a pea fakahā mai e me’a’ pea tau ‘alu ki he kakai pea tau ‘alu ki he ngaahi me’a kotoa. Ko e me’a ia ‘atautolu, ka ko e ‘uhingá ko e kaveinga mahu’inga eni 'Eiki Sea mo e fokotu’ú hangē na’a ku lave ki ai fokotu’u tu'utu'uni.

Pea ko u tui ‘oku ‘ikai ko ha me’a ia ke fakavave, ‘ikai ko ha me’a ia ke fakavavevave he kuo pau ke tau ke vakai’i ha founa ‘oku, ‘e ma’u ai ha fō’i 'ata totonu ‘o e me’a ko eni ‘oku taumu’a ki ai e fokotu’u. ‘Oku hangē pē ko e ngaahi malanga na’e ‘osi ‘ohake, fai pē ngaahi me’a’ ka ‘oku fiema’u ke tau sio ange ki he tokolahí mo e ngaahi me’a pehē. Ka ko u fie to’o hake pē me’a ko ia na’e me’a ‘aki ‘e he Fakafofonga Nōpele ko ena Ha'apai he me’a. ‘Oku ‘i ai e ngaahi founa, tau pehē ko e tohi kakai ko eni ‘oku tohi kakai hoko ‘a Tonga mahalo ko e 26. ‘Uhingá ke fakatokanga’i ngaahi fokotu’u pehē ni kapau ‘oku mahu’inga pea tau fili foki

he 25. Pē ko e hā ha Pule'anga 'e hoko atu, ka nau fakatokanga'i he ngaahi fakakaukau pehé ni pea fokotu'utu'u he 'oku fiema'u 'a e ngaahi savea ke pau, ke ma'u 'a e mo'oni pea tau ma'u 'a e fo'i savea ko ia. 'Oku 'omai 'a e ngaahi fo'i 'ata 'e 'ikai ke peseti 'e 100 ha me'a 'oku ofi 'i he totonú, pea ke tau solova 'aki ia 'a e fo'i palopalema ko ia. 'Oua 'e toe fai ha talanoa ki he *issue* ko eni 'i he ta'u 'e 50 ko eni ka hokó he ko e fo'i me'a, he ko e fai ha ngaahi fo'i savea pehé ni.

'A ia ko e poini pē ia 'oku ou 'ohake ke fakatokanga'i, 'UHINGA he ko e ngaahi fakahā loto eni pē...ko eni pē ko e ngaahi savea eni 'omai e ngaahi fakakaukau 'a e kakaí, mahalo ko e hoko mai 26 ko e tohi kakai. Kapau 'e mahu'inga'ia e Pule'anga hoko 'i he'etau fili ko eni he 25 ke fokotu'u e fehu'i ko ia ai. Ko u tui 'e ma'u ai 'a e ngaahi 'ata totonu ko eni ko ē pea ofiofi ke fakahoko 'aki ha ngaahi tu'utu'uni fekau'aki mo e sisitemi ko eni. Ka he 'ikai ke tau fu'u feinga pē ke tau fakavave 'o hū mai ko e Fokotu'u Tu'utu'uni pea tau paasi he 'aho ni, pea fili e Komiti he uike kaha'u ke nau kamata e...

<008>

Taimi: 1610-1615

Lord Tu'iha'angana: ... ko e ko e mahalo pē 'ikai ke 'i ai ha'aku lave ki ai Sea. Ka ko u ka ko 'eku poini pē 'a'aku ko e 'i ai ha ngaahi fokotu'utu'u ke ma'u mai 'aki e ngaahi loto ki he kaveinga mahu'inga pehe ni 'oku pau pea fai 'aki ha faitu'utu'uni 'i ha ngaahi ta'u lahi kae 'oua ko eni ta'u pē eni 'e 14 kuo 'ai ke talanoa'i. Pea ka fai leva ha ha ngāue pehé 'oku 'omai ko e loto eni e tokolahi pea 'oku 'omai e fika totonu. Pea 'oku hangē ko 'eku lave Sea tau lele atu 'aki ia he'ikai ke toe fai ha lave ki he kaveinga ko eni he ko e 'uhinga 'oku ma'u 'aki e fo'i me'a ko eni toki vakai he ta'u 'e 30 pē 40 pē 50 ka hoko mai.

Ko ia pē Sea he'eku 'ohake pē 'a'aku ia 'a e, lave ki he fokotu'u ko eni mo e anga hono natula mo e anga hono fokotu'u neongo 'a e mahu'inga mo e 'a e fokotu'u pea mo 'etau fiema'u ke tau fanongo ki he loto e kakai ni'ihī e kakai 'oku 'omai 'enau me'a ko eni ke fai ke tau toe vakavakai'i ange he 'oku fiema'u ngaahi kaveinga pehe ni ke vakai'i lelei pea fakahoko e ngaahi founa pē ia 'oku lolotonga fakahoko hangē pē ko ē nau lave ki ai.

Pea hangē ko e me'a ko ē na'e me'a atu he 'Eiki Sea na'e lele atu mo e motu'a ni ki hono *launch* e lipooti ko ena ki he ki'i savea ko ena na'e fai 'e he 'Apiako ko ena *TTI* 'a eni ko ē ko ē na'e lave pē ki ai. Pea 'oku mo'oni pē 'ohake pē 'oku fu'u falala'anga e ngaahi savea pehe ni ka ko u ma'u pē na'e 'ohake na'e fakahoko 'aki pē eni e ngaahi founa fakamāmani lahi ki hono fili e toko 1000 na'e fai ki ai e savea mo e ngaahi founa na'e fai 'aki e savea ko e me'a ia na'e talamai ki he ki'i savea ko ia. Pea ko 'eku fokotu'u pē 'a'aku ke tau vakai'i lelei pea 'oua te tau fakavave ke tau ō talatalanoa'i faka-Fale Alea eni he 'oku mou mea'i pē he Feitu'u na 'Eiki Sea 'a e natula 'etau 'A'ahi faka-Fale Alea pea 'e fa'a Komiti Fili pehé 'e pehé pē.

Pehē'i atu pē ia ko e kakai pē ia 'oku nau fu'u ko e fakapilitānia Sea ke toki me'a ka ko e *interest* he fo'i he *issue* fakapolitikale te nau lava mai ki he fakataha ko ia pea kapau 'e 'ikai ke lava ke fakahā loto ka 'oku mahu'inga 'aupito e 'ohake e me'a 'oku 'i ai e kau *silent* 'oku fiema'u ke 'omai honau ko e hā e founa 'e 'omai ai honau loto ke tau 'ilo pea ma'u atu ko ē 'a e mahino e tokolahi taha ki ha fo'i kaveinga Sea.

Ko e ki'i poini pē ia 'oku ou 'ohake pē 'e au he'eku fanongo he feme'a'aki Sea mo e faka'amu pē ia mahu'inga 'aupito ke tau fanongo ki he le'o e kakai ka ko e hā e founa te tau tali 'aki 'i he ngaahi me'a ko eni hangē nau 'osi lave ki ai. Ka ko eni ko u fokotu'u hake pē 'e au he ko u

poupou pē au ki he me'a na'e 'ohake he 'Eiki Nōpele ke tau vakai'i ange e ngaahi founa ko eni pea ko e teuteu fakahā fa'ahinga fakahā loto ia fakamāmani lahi pea kuo fai ko eni he tohi kakai 'a e 'ū fonua 'a ia ko, nau toki ko ha me'a ia ke ne 'omai 'a e 'ata totonu mo e fa'ahinga me'a mo e, 'a ia te ne lava leva 'o fakamahu'inga'i 'a e fo'i kaveinga ko ia pe kuo taimi ke toe fai ha talanoa'i pē hoko atu. Pea ko e ki'i poini pē ia 'Eiki Sea mālō 'aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Tongatapu 1 me'a mai.

Tui 'oku 'ikai kaunga e fili fakavāhenga mo e fakalukufua ki he siokita mo e filifilimanako

Tevita Puloka: Tapu mo e Sea pea mo e Fakataha 'Eiki e Komiti Kakato na'e 'ikai ke u toe fu'u 'amanaki Sea talu mei he uike kuo 'osi he feme'a'aki lahi na'e fakahoko ki he kaveinga ko eni. Pea ko u toe tu'u hake pē 'o 'o hoko atu pē e talanoa 'a e motu'a ni pea hangē pē ko e ngaahi fakamalanga 'o e hangē hono 'ohake 'a e fo'i fakakaukau ko eni pea mo e mo'oni ki ai Sea ke hangē hano tukuaki'i 'aki ke ngalingali 'e manakoa pē ko e ngaahi makatu'unga ia.

Hangē ko e siokita ko e filifilimanako. Sea ko 'eku ma'u 'a e motu'a ni ia ki he 'ulungāanga ko ia ko e palopalema fakalaumālie ia. 'Oku 'ikai ai ha kaunga 'a e fakalukufua pea mo e fakavāhenga ki ha'ate siokita pē ko ha'ate filifilimanako.

Ko u tokanga lahi 'a e motu'a ia ki heni he na'a ku 'osi fakahoha'a 'aki pē he uike kuo 'osi 'a e tūkunga 'o e ki'i homueka pē ko ē na'a ku fakahoko pē 'e au 'i Tongatapu 1. 'A e 'ikai ha taha ia 'e toe tui ki he founa ko ē. Na'a ku hoko mai ai he 'aho Falaite mo e Tokonaki 'o a'u mai ai ki Tongatapu 4, Tongatapu 3 mo e toe ngaahi feitu'u kehekehe pē 'o a'u ki Vava'u 15. 'I he fakakaukau tatau mea'i pē foki 'e he Sea Fale Alea ia 'oku 'i ai 'ete toe pīkinga atu ki Tongatapu 4 mo 3. Ko e tali tatau pe, ka kuo mahino mei he kaveinga kuo 'ō mai meia Tongatapu 4 mo 10. 'Oku ou tui pe mo 'amanaki na'e mei tokoni 'aupito 'o kapau na'a mo 'omi ha'amo savea 'i ho'omo ...

<009>

Taimi: 1615 – 1620

Tevita Puloka: ... vāhengá 'o hangē ko e me'a ko eni ko u fakahoko atu 'e au mei hoku vāhengá. Pea te u nofo ai au 'i he me'a kuó u fakapapau'i ko e loto ia e kakai na'a nau fili mai au ki he Falé ni. He 'oku mo'oni foki e lau ko ē 'a 'Eua 11, tau nofo pe he fakakaukau, 'ai e fakakaukau, 'ai e kakai ke fakakaukau. Ko Tongatapu 1 'oku mau ki'i lahilahi tō ki he ngāué. Fai e ngāué he ko e fakakaukau 'e ha'u pe ia 'iate ia pe.

Mateni Tapueluelu: Ke u ki'i tokoni pe Sea ki he

Sea Komiti Kakato: Tali pe Feitu'u na tokoní

Tevita Puloka: 'Io, 'io, 'io 'e Sea

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakatō. Ko e savea Sea mahalo 'oku mea'i pe 'e he Feitu'u na na'e 'i ai e ngaahi lipooti 'a'ahi Fale Alea pehē na'e 'omai ai e savea mo hono ngaahi ola mo e fakapeseti. Na'e 'ikai ke tali ia heni fekau'aki pe mo e kaveinga ko ení, mālō Sea

Sea Komiti Kakato: Mālō ko e tokoni atu pe ki he Feitu'u na

Tevita Puloka: Mālō 'aupito ko u tali 'e au e tokoni ko ení

Sea Komiti Kakato: 'Io tui pe homou ngaahi koté fakamolemole, hoko atu pe e fakamalanga

Tevita Puloka: Pea ko e 'uhingá ia, ko e taha foki e me'a ko eni ne 'ohake pe kimu'a 'osi mahino e fakamolé ia mo hono 'ai ko eni e me'a na'e tokanga lahi ki ai e Sea Fale Aleá. Mahu'inga ko eni ke 'ai ke tonu mo e kakai 'oku nau fakahoko e ngāue ko iá ke 'oua 'e filifilimanako mo e ngaahi me'a pehē. Me'a'aki 'e he 'Eiki Palēmia, Tokoni Palēmia he uike kuo 'osí 'a e fakamole mafatukituki fakaepa'anga. Pea 'oku toe 'ohake pe heni kimu'a pea ko eni ne toe me'a mai'aki pe 'e he Fakafofonga mei Ha'apai.

Ko e ta'u pe eni 'e 14, Sea ko e lao ko ē 'o natulá mo e tui 'a e Saienisí ki ha me'a 'e liliu ko u tui 'oku mea'i pe ia 'e he 'Eiki Minisitā Mo'uí. 'Evalūsió mo e *evolution* ko 'ene tuai ange e taimi ko ē ke liliu aí he ko e me'a ko ení ko e me'a mo'ui foki 'o kitautolu. Hangē ko ení na'e anga fēfē 'a e 'asi mai 'a e fa'ahinga *species* ko ē 'o e me'a mo'ui ko ē ka 'oku ma'u meí he ngaahi fekeli na'e fai he kuohilí na'e tonu ke hangē ko ē. Tau pehē hangē ko ení, pau ke tau fononga atu ha ta'u 'e 1 miliona. Ke 'alu ko ē kae lava ko ē 'o lava ko ē ki he 'alu ko ē 'a e 'evalūsió ke 'alu melino pe 'iate iá ko u tui 'e tokoni lahi 'aupito 'aupito ia.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga

Tevita Puloka: Kae hangē ko e me'a ko ení Sea

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga fakamolemole pe ē, fēfē mu'a ke tui mu'a e kote e Feitu'u na koe'uhi pe ko 'etau taimí, hoko mai 'apongipongi he fo'i ta'u 'e milioná ho'o malanga 'apongipongi ē. Ke tau toe ki'i me'a atu 'o toe fakaikiiki'iangē e 1 milioná pe ko e ta'u 'e 1 milioná pe ko e hā pe 'oku kei mo'ui ha taha he Falé pe 'oku kei laumālie pe kuo hā'ele mai 'a Sīsū ia ai.

Tau liliu mu'a 'o Fale Alea. (Na'e liliu 'a e Komiti Kakato 'o Fale Alea)

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki, mahino pe kiate au 'oku mei 'osi 'etau taimí ka 'oku 'i ai e me'a 'oku ou tokanga ki ai. Na'e 'ohake he Kōmiti Kakató pea ko u fiema'u pe ke fakama'ala'ala heni 'i Fale Alea.

'Uluakí na'e 'ikai ke ta'ofi 'e he Seá e me'a 'a Tongatapu 7 fekau'aki pea mo hono fakasi'isi'i 'a 'ene tautea na'e hilifaki ko ē he uike kuo 'osí. Ko e ngāue eni ia 'a e Falé 'oku 'ikai ke kau e Kōmiti Kakato ia he 'Asenita e me'a ko iá. Ka koe'uhí ko hono 'ohake he 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua' pea na'e tali mai 'e he Fakafofonga Tongatapu 7 'ene tohi na'e fai ki he Seá 'oku te'eki ai ke me'a e Hou'eiki Mēmipá ia ki ai.

Tu'utu'uni Sea ki he Fakafofonga Tongatapu 7 ke fakafoki 'ene lea na'e fai 'i he Komiti Kakato

Ko hono kakato 'a e feme'a'akí Hou'eiki ki hono tataki 'e he Seá e feme'a'akí 'oku fiema'u ia ke potupotu tatau e ngaahi feme'a'akí ke 'oua 'e fakapalataha pe 'o 'ikai ke mahino mo mā'opo'opo e ngaahi me'a 'oku tuku atu ki he Hou'eiki e fonua' pea pehē foki ki he kakai

fanongo maí. ‘O hangē na’e makatu’unga ‘a e faitu’utu’uni na’e fakahoko ‘e he Sea Fale Aleá ‘i he tohi na’e fai mai ‘e he Fakafofonga ‘o Tongatapu 7 ‘ata’atā pe.

Na’e ‘i ai e tohi na’e tali ‘e he Kalaké na’e ‘ave ‘o fakapapau’i ‘a e ngaahi makatu’ungá ki he Fakafofonga ‘o Tongatapu 7. Ko e ngaahi makatu’unga mo e fakaikiiki e me’a ko iá ‘oku ‘ikai ke u fie a’u ki ai. Na’e ‘i ai e ‘uhinga na’e ‘ikai ke lau kakato atu ai ‘a e tohi pea mo ‘ene talí. Pea te u kole heni ki he Fakafofonga ‘o Tongatapu 7 kātaki fakamolemole ‘o fakafoki ho’o ngaahi fakamatala na’e ‘ave he Kōmiti Kakatō koe’uhí ke to’o meí he minití he ‘oku te’eki ke tēpile’i e ngaahi tohi ko iá ...

<010>

Taimi: 1620-1625

'Eiki Sea: ... pea u fakamanatu atu kia koe, na’e ‘i ai e fakatokanga mamafa ‘i he’eku tohi tali na’e ‘oatú na’e ‘ikai ke ke fakamatala ki he komití pea ‘e makatu’unga ai ‘eku faka’atā atu ke fakafoki e me’a ko ení. He kapau ‘e ‘ikai te ke fakafoki, te u fakafoki ‘eku tu’utu’uni he uike kuo’osí ke ke toki fai mai he Pulelulú.

Lord Tu'ilakepa: Sea. Tuku mu’a ke u fai atu mu’a ha fakamatala taukapo ki he Feitu'u na 'Eiki Sea. Mahino pē kiate au ‘a e tu’utu’uni ‘a e Feitu'u na pea ko e, tulou atu, fakatapu atu ki he Feitu'u na kae ‘uma’ā e Hou’eiki Kapinetí. Nau pehē pē te tau toki ‘ai ‘auhu he ‘oku ‘i ai mo e me’a ‘oku ou tokanga ki ai kuo ‘asi hake ‘i he Komiti Kakatō 'Eiki Sea ‘i he Fakafofonga pē ko ení 'Eiki Sea.

'Eiki Sea ko u pehē fakamolemole atu au ki he Feitu'u na. Ko au na’a ku fakangofua ‘a e Fakafofonga ke ne ‘omi ‘ene talí pea me’apango kuo tō mai ‘ene talí ‘ana ko u toki fakatokanga’i hake, hala ‘eku me’a na’e fakahoko angé ke ‘omi ‘ene talí. Pea kuo ‘osi ‘omai ‘Eiki Sea pea ko u kole atu ki he Feitu'u na ke fakamolemole. Na’e ‘i ai pē mo e tohi na’a ne ‘ohake ka ‘oku ou kole ki ai ke fakafoki atu ki he Feitu'u na, tonu pē ia. Pea ‘oku ‘i ai e me’a ‘oku ou fie lave ki ai 'Eiki Sea kau ki hono tukuaki’i ‘o ‘o’oku 'Eiki Sea ka ‘oku ou loto ke fakama’ala’ala. 'Eiki Sea ‘oku ou kole atu ki he Feitu'u na, fakamolemole’i pē mu’a e faifatongia pē ‘a e motu’á ni. Ko ‘eku kamata eni mo ‘ene faka’osi, he ‘ikai ke u toe fai e me’a ko iá 'Eiki Sea.

Pea ‘oku mo’oni pē Fakafofongá he na’a ne tali koe’uhí ko e fehu’i na’e fai he ‘e he Minisitā ka u toki fakatokanga’i hake kuo tō mai ‘a e tali ‘a e Fakafofongá. 'Eiki Sea ko u fakamolemole atu ki he Feitu'u na. Hoko atu pē mu’a, tuku pē Fakafofongá heni, ‘ikai ha taha ia ‘e tokanga ki he tu’utu’uni fai ‘e he Feitu’u na ‘a eni kuo ‘asi he Komiti Kakatō. Pea ko u fiefia pē au he’ene foki maí hoko atu ‘etau ngāué. Pea ‘i he Feitu'u na pē tu’utu’uni ko iá pea ‘oku ‘ikai ke fehu’ia ia ‘e he Fale Aleá. Ka ke kātaki fakamolemole ki he Feitu'u na kuo ‘osi hoko ‘a e me’a ko eni pea ko au ko u kole fakamolemole atu ki he Feitu’u na. Kapau ‘e hoko atu pē ‘a e Feitu’u na ha me’a'Eiki Sea. ‘Oku ‘i ai e me’a ia ko u fie lave aukau ki ai ki hono tukuaki’i mamafa au ‘e he Fakafofonga ko ení. Ka ‘oku ou tuku pē pe te ke tali ke u ‘oatu he taimi ni pe te u toki ‘oatu ‘auhu.

'Eiki Sea: Mahalo ‘oku sai ange ke tau fakakakato e ngāue ko ení kae toki tuku atu ha’o faingamālie.

Lord Tu'ilakepa: Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 7.

(Ko e kongā eni he Miniti na'e to'o ai me'a Fakafongā Tongatapu 7 mei he Miniti)

Lord Tu'ilakepa: Sea fakatonutonu atu ē.

Paula Piveni Piukala: Ke ta'efaka'apa'apa'i e Feitu'u na.

Lord Tu'ilakepa: Fakatonutonu atu e Fakafongā. Ko e fakamālohi'í ko 'eku 'alu atu 'o puke, tapu ange mo e Feitu'u na 'o fekau ho ngutú ke ke me'a ki he Falé ni. Pea kapau 'oku ke 'atamai lelei tapu mo e Feitu'u na, 'oku ke mea'i 'etau Tu'utu'uní pehē mai, Sea 'oku hala ia. Ka ko e pangó 'Eiki Sea koe'uhí ko e fehu'í pea u pehē tali pē ko e hā hono kovi e talí. Pea u 'amanaki 'e tali he founga kehe ka kuo ha'u he tali ko ē 'a ia 'oku 'ikai tēpile'i heni Sea pea ko e 'uhinga ia 'eku kole fakamolemole atu. Ko 'eku fakatonutónú, na'e 'ikai ha'aku fakamālohi'i 'a e Feitu'u na.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u kole fakamolemole atu au ki he Nōpelé 'oku 'ikai ke 'uhinga pehē 'eku fakatalanoa 'a'aku, laumālie lelei pē au. He nau fakatokanga'i pē 'oku tu'u hala 'a e 'eke mai kia aú he ko e 'uhingá ko e mafai ia 'a e Feitu'u na. Pea na'e 'i ai pē 'eku faka'amu ke u fakama'ala'ala 'eku 'i heni ka na'a ku sio 'oku tafe e feme'a'akí pea u pehē ke tuku pe ia he ko e fatongia ia 'ou. Ka ko e kovi foki ko 'enau 'eke mai kia aú pea 'oku ou kole fakamolemole atu Sea. Kole fakamolemole atu ki he Nōpelé, 'oku 'ikai 'aupito ke 'i ai ha fa'ahinga loto malomaloa'a ia mei he motu'á ni. Laumālie motu'a ni ia ke failelei'i hotau fatongia fakatatau ki he fuakava 'oku tau fakahoko he Falé ni. Mālō Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō 'Eiki Sea pea 'oku ou kole ke u hūfanga atu pē mu'a he ngaahi talamalu 'o e Fale 'eiki ni kae 'atā ke fai ha fakahoha'a fekau'aki mo e tu'unga ko eni ko ē 'oku 'i ai e fakatonutónú Sea.

Sea ne u fai foki au e fehu'í 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke u 'amanaki au 'e toe me'a mai e Fakafongā ki he Fale 'eiki ni. 'Ohovalē lahi au he pongipongi ni, me'a mai ia ki he Fale ni. 'I kai foki ke 'i ai ha faingamālie ke u 'eke atu ki he Feitu'u na pea lele leva hotau vaká. Pea ko 'ene toutou me'a hake ko ē ki 'olungá pea u pehē ke u 'eke ange ki ai, ko e hā hono 'uhinga 'oku me'a mai ai ki he Fale ni, na'e 'osi fai 'a e tu'utu'uni 'a e Falé ni, te ke toki me'a mai 'i he 'aho 28. 'Ohovalē lahi au pea ko hono 'uhinga ia na'a ku fehu'i ai. 'Eiki Sea ...

<002>

Taimi: 1625-1630

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... 'oua 'e fa'a manako to'o mei he sikalaie pea mo e miniti 'a e ngaahi me'a 'oku hoko, ko e 'uhinga ke ako ai a kinautolu te nau muiaki mai. Tā ko ē na'a mo feme'a'aki pē moua ia, pea ke 'oange 'e koe 'a e faingamālie ke me'a mai 'ikai foki ke u lave'i 'e au he ko e 'aho Sapate 'aneafi, pea ko ē 'oku kamata ia 'i he pongipongi ni, pea ko hono 'uhinga ia na'a ku fai ai 'a e fehu'i. Mālō 'aupito 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Ngoue: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā Ngoue.

Tokanga ‘Eiki Minisita Ngoue ki he ‘uhinga fakahoko ange Tongatapu 7 lea ta’etaau kiate ia

‘Eiki Minisitā Ngoue: ‘Oku ou manatu’i pea ‘oku ou fiema’u pē ke fakatokanga’i ‘Eiki Sea. Ko e tokotaha ko eni ‘oku fa’a *live* ‘o kape mai kia au ‘o ‘ikai ke u ‘ilo’i pē ko e hā ‘a e ‘uhingá. ‘Oku ou fiema’u ke u ‘eke ange ki ai pē ko e hā ‘ene palopalema na’e *live* ai ‘o kape kulikuli mai kia au, hūfanga ‘i he fakatapu ‘Eiki Sea. ‘Oku ou fiema’u ke mahino’i ‘e he Fakafofonga kapau ‘oku ‘i ai hano palopalema pea ha’u pē ‘o tu’u mai ‘i mu’a he ‘o kape mai ai, kae faingofua hono tali atu ‘ene kape mai, mālō.

Kole fakamolemole Tongatapu 7 kia ‘Eiki Nopele Fohe

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku ou kole fakamolemole atu au ki he Hou’eiki Nōpele ko eni, mahino ia kia au, na’a ku ‘i tu’a pē au hē ‘i he hili ‘a e *Vote of no Confidence*, na’a ku ‘ongo’i ‘a e ‘ikai ke nau fakatokanga’i ‘a e houhau ‘a ‘Ene ‘Afio. Ka na’e ‘i ai ‘eku lea pehē, ka ko e laumālie ia ‘eku fakakaukau ...

‘Eiki Sea: Tongatapu 7 kātaki, koe’uhi ‘oku ou faka’atu’i ‘a e taimi ‘o e Hou’eiki Mēmipa, ‘oku fo’ou kia au ‘a e tukuaki’i ko eni ‘oku ‘omai ko eni ‘e he ‘Eiki Minisitā, pea te u kole pē ki he ‘Eiki Minisitā ke kātaki ‘o fakafou mai ha’o lāunga ‘o kapau ‘oku ‘i ai ha’o lāunga fekau’aki mo e Fakafofongá ki he ‘ofisí koe’uhi ke toki fai e tu’utu’uni ki ai ‘a e Sea ke fakatatau mo ‘etau Tohi Tu’utu’uni ...

Lāunga ‘Eiki Minisita Ngoue fekau’aki mo e polokalama *live* ‘a Tongatapu 7 ne lea ta’etaau ange ki ai

‘Eiki Minisitā Ngoue: Mālō ‘Eiki Sea. Ko ‘eku lāunga eni ‘oku fakahoko atu ke fakahoko ki ai ko ‘ene palopalemá pea ha’u hangatonu pē kia au, ‘oua ‘e toe ‘alu ‘o *live* ‘o kape ai he ‘oku pehē ‘e he kakaí ia ‘oku ou mohe au moha kulí, hūfanga ‘i he fakatapu ‘Eiki Sea.

Tukuhifo ki he Komiti Ngaahi Totonu Fale Alea lāunga Minisita Ngoue fekau’aki mo Tongatapu 7

‘Eiki Sea: Ko ia Hou’eiki te u tukuhifo eni ki he Komiti Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea ke nau vakai’i ‘a e lāunga ko eni ‘a e ‘Eiki Minisitā.

Hou’eiki ‘oku ou tui kuo fe’unga ia, ko ‘etau fuofua foki mai eni ‘i he uike ni ko e Mōnite pē eni, kole atu ke toloi ‘a e Fale ki he 10 ‘apongipongi. Mou me’a hake ke tau kelesi.

Kelesi

(Na’e kelesi tuku ai pe ‘a e Fakataha’anga Fale Alea ‘e he ‘Eiki Sea)

<005>